

השקפותיו של ראבי"ה על דרכי הנהגת הקהילות ומקומן בהתפתחות המחשבה הציבורית של חכמי אשכנז בימי הביניים

Author(s): י' הנדלסמן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ג (תשמ"ג), חוברת א (מ"ח), pp. 21-54

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70037803>

Accessed: 04/12/2011 16:40

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

השקפותיו של ראבי"ה על דרכי הנהגת הקהילות ומקומן בהתפתחות המחשבה הציבורית של חכמי אשכנז בימי הביניים*

מאת יצחק הנדלסמן

את השקפותיו בהלכות הנהגת הציבור הביע רבינו אליעזר בן יואל הלוי [להלן: ראבי"ה]¹ בפסקיו ובחידושיו לתלמוד, וכן בתשובותיו שהשיב לשואלים שונים. רק חלק מהחומר הזה מצוי בספרו, ספר ראבי"ה². רוב התשובות והפסקים, הדנים בהלכות ציבור, שיצאו

* פרק מתוך החיבור: 'תמורות בהנהגת קהילות ישראל באשכנז בימי הביניים'. החיבור נכתב לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, 1980, בהדרכתו של פרופ' ש' סימונסון. בהזדמנות זו הנני מביע לו את תודתי על העזרה הרבה וההדרכה המסורה שהגיש לי במהלך העבודה.

להלן רשימת קיצורים של הספרים המשמשים תדיר במאמר זה: אורבך, בעלי התוספות — א"א אורבך, בעלי התוספות, א-ב, ירושלים 1980⁴; אור זרוע — יצחק בן משה מווינא, ספר אור זרוע, א-ב, זיטאמיר תרכ"ב; ג-ד, ירושלים תרמ"ז-תר"ן; אלבק, רבינו תם — ש' אלבק, "יחסו של רבינו תם לבעיות זמנר", ציון, יט (תשי"ד), עמ' 104-141; אלון, המשפט העברי — מ' אלון, המשפט העברי, א-ב, ירושלים תשל"א²; אפטוביצר, מבוא — א' אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח; בער, היסודות — י' בער, 'היסודות וההתחלות של ארגון הקהילה היהודית בימי הביניים', ציון, טו (תשי"ט), עמ' 1-41; הגהות אשרי — ר' ישראל מקרעמז, הגהות אשרי, הגהות על פסקי רבינו אשר, בדפוס הש"ס; כ"י — ספר ראבי"ה, כתבי יד אוקספורד 637; כלבו — ספר כלבו, נוצה ש"י; מהר"ח אור זרוע — שו"ת חיים ב"ר יצחק אור זרוע, מהדורת מ"מ יפה, לפסא תרכ"י; מהר"ם, ברלין — שו"ת מהר"ם ב"ב מרוננבורג, ברלין תרנ"א; מהר"ם, לבוב — שו"ת מהר"ם ב"ב, לבוב תרכ"י; מהר"ם, פראג — שו"ת מהר"ם בר' ברוך, דפוס פראג, מהדורת מ"א בלאך, בודפסט תרנ"ה; מהר"ם, קרימונה — שו"ת מהר"ם ב"ב, קרימונה ש"י; מרדכי — מרדכי בן הלל, ספר מרדכי, בדפוס הש"ס והרי"ף השונים; ספר ראבי"ה — רבינו אליעזר ברכי יואל הלוי, ספר ראבי"ה, מהדורת א' אפטוביצר, א-ג, ברלין-ירושלים תרע"ד-תרצ"ה; ד, מהדורת א' פריסמן-ש"י כהן, ירושלים תשכ"ה; ספר ראב"ן — אליעזר בן נתן, ספר ראב"ן הוא ספר אבן העזר, פראג ש"ע; פינקלשטיין — L. Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, New York 1924 (2nd Edition: New York 1964); פרנק — מ' פרנק, קהילות אשכנז ובתי דיניהן, תל-אביב תרצ"ח; תג"ק — תשובות גאונים קדמונים, מהדורת ד' קאספעל, ברלין תר"ח; תחצול — תשובות חכמי צרפת ולותיר, מהדורת י' מילר, וינה תרמ"ו; תשובות מיימוניות — נספח לספר משנה תורה להרמב"ם, ירושלים תשי"ז.

1 רבינו אליעזר בן יואל הלוי חי ופעל באשכנז במחצית השנייה של המאה הי"ב וברבע הראשון של המאה הי"ג. על תולדותיו ראה: אפטוביצר, מבוא, עמ' 1-35; אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 378 ואילך.

2 ספר ראבי"ה כולל פסקי דינים, חידושים ושאלות ותשובות לכל הש"ס. חיברו רבינו אליעזר ברכי יואל הלוי וצ"ל. חלקיו הראשון והשני כוללים את הסימנים: א'—תחצ"ג, ויצאו לאור בשלושה כרכים, עם הגהות ובאורים, על-ידי א' אפטוביצר, בשנים תרע"ד-תרצ"ה (אני השתמשתי במהדורה השנייה, ירושלים תשכ"ד). כך, ד, הכולל את הסימנים תחצ"ד-תתקי"ט, יצא לאור עם הגהות, ביאורים וצינונים מאת א' פריסמן וש"י כהן, ירושלים תשכ"ה. כמחציתו של הספר (הסימנים תתק"כ-תתשנ"ד) מצויה

מתחת ידיו של ראבי"ה, נשתמרו בחיבוריהם של פוסקים בדורות מאוחרים יותר.³ כמעט כל חוקר, שעסק בתולדותיו של הארגון הקהילתי של יהודי אשכנז בימי הביניים, התייחס גם להשקפותיו של ראבי"ה על דרכי הנהגת הציבור.⁴ עם זאת, שונות הן ההערכות על מקומן של ההשקפות הללו בתולדות המחשבה הציבורית של היהודים שם. פינקלשטיין ואיגוס נטו לראות בראבי"ה נציג של זרם 'שמרני' במחשבה הציבורית של חכמי ישראל בימי הביניים. לדעתם מהווה תפיסתו הציבורית ריאקציה לתפיסה ה'ליבראלית' של משטר הקהילות, שנציגה הבולט הוא רבינו תם.⁵ לעומתם ראה בער בראבי"ה נציג של זרם חדש במחשבה הציבורית של הפוסקים בימי הביניים. זרם זה הושפע לדעתו מהאסכולה הרומית במשפט הציבורי-הנוצרי, אסכולה שבסוף המאה הי"ב החלה דוחקת את התפיסה הגרמנית, ששלטה בחיים הציבוריים של העיר האירופית במאות הקודמות.⁶ ביטוי ראשון למגמה חדשה זו במחשבה הציבורית היהודית באשכנז ובצרפת ראה בער בהלכות הציבור, שנחדשו לדעתו בחוגו של רבינו שמשון משנץ,⁷ שבדרך-כלל נוהגים ליחסן לרבינו גרשם מאור הגולה.⁸

הבדלים אלה בהערכת מקומו של הראבי"ה במחשבה הציבורית היהודית בימי הביניים נובעים מתפיסות שונות של מהלך ההתפתחות של משטר הקהילות היהודיות במערב אירופה בימי הביניים. בער סבר, שבמאות הי"ב-הי"ג שלט בחיי הציבור של קהילות אשכנז

עדיין בכתבי-יד שונים. השתמשתי בעיקר בתצלום כתב-היד שסימנו אוקספורד 637 [להלן: כ"י]. קטעים שונים מהסימנים הללו הביא אפטוביצר, מבוא. חלק מהסימנים הללו (אלף ומ"ח עד אלף וקנ"ה) יצאו לאחרונה בשני כרכים (ע"י ד' דבליצקי, בני-ברק תשל"ו): 1. ספר ראבי"ה למסכת עבודה זרה. 2. ספר ראבי"ה למסכתות חולין, זבחים, מנחות והלכות אזהרת כוהנים, בכורות ונשיאת כפים. 3. בעיקר בספר אור זרוע, בתשובות מהר"ם בר ברוך, בספר מרדכי, בהגהות מיימוניות, בחשובות מיימוניות ובהגהות אשרי. בחלק ניכר מהתשובות והפסקים הללו מצוין, שהם נלקחו מספר אביאסף. אפטוביצר סבר, כי בנוסף לספר ראבי"ה שבידנו חיבר ראבי"ה גם ספר נוסף בשם אביאסף, שאבד, ובו נאספו פסקים ותשובות בענייני נשים ונזיקין, כולל אלה הדנים בהלכות ציבור. ראה: אפטוביצר, מבוא, עמ' 122 ואילך. רשימת התשובות והפסקים הללו ראה שם, עמ' 127-129. ש"י כהן, ספר ראבי"ה, ד, מבוא, עמ' 13 ואילך, הביע את דעתו שספר אביאסף זה בעיקרו עם חלקו של ספר ראבי"ה שלא נדפס עדיין. הקושי הוא בזה, שחלק גדול מהתשובות המיוחסות לאביאסף בספרי הפוסקים השונים, אינן נמצאות בספר ראבי"ה. עיין גם אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 386.

4. ראה למשל פרנק, עמ' 3; בער, היסודות, עמ' 37-39. ח"ה בן ששון, פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים, תל-אביב תשי"ח, עמ' 116-117. אלו, המשפט העברי, א, עמ' 582; פינקלשטיין, עמ' 51-53; D.M. Shohet, *The Jewish Court in the Middle Ages*, New York 1931, pp. 171-172;

I. Agus, *Rabbi Meir of Rothenburg*, New York 1947, p. 94

5. פינקלשטיין, שם.

6. בער, היסודות, עמ' 37-39, ובעקבותיו גם בן ששון (לעיל, הערה 4), שם.

7. Sens בחבל שמפן. רבינו שמשון חי ופעל במחצית השנייה של המאה הי"ב וברבע הראשון של המאה הי"ג. בשנת 1211 עלה לארץ-ישראל ובה נפטר. ראה עליו: אפטוביצר, מבוא, עמ' 418-420; אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 271 ואילך. שניהם חלוקים על תאריך לידתו ומותו.

8. מדובר בקובץ התקנות הנפתח במלים: 'ובמקום שיש שם חרם של ב"ד'. מהר"ם, פראג, סימן קנ"ג, וסימן תתרכ"ב בשני מקומות. ראה גם: פינקלשטיין, עמ' 118 ואילך; בער, היסודות, עמ' 30-31.

וצרפת העיקרון של החלטה פה-אחד. כלומר, עדיין לא הופרה זכותה של הקהילה לחייב את היחיד לציית להחלטה שלא הסכים לה. רק בהדרגה – החל מסוף המאה הי"ב – התחיל להשתרש העיקרון של החלטה על-פי הרוב, וזאת בהשפעת הלכי רוח דומים בחוגים כנסייתיים ובעיר הנוצרית השכנה.⁹

פינקלשטיין ראה דווקא בעיקרון של הכרעה על-פי הרוב את הצורה המסורתית של שלטון הקהל. את השקפותיו של רבינו תם בדבר הצורך בהסכמה כללית הציג כדוקטרינה מהפכנית, שנתקלה בהתנגדות מצד חוגים שמרניים, בעיקר בקהילות גרמניה, כשראבי"ה הוא המבטא העיקרי של התנגדות זו.¹⁰

תמונה דומה צייר גם איגוס. לפי תפיסתו במאה הי' התקיים עדיין בקהילות ישראל משטר אריסטוקראטי, האופייני לתקופת הגאונים, שבמסגרתו נשלטה הקהילה על-ידי מנהיגות בלתי נבחרת של עשירים ולמדנים. החל מהמאה הי"א הלך והשתרש בקהילות ישראל העיקרון של החלטה על-פי הרוב. עיקרון זה מצא את ביטוי בתקנות של רבנו גרשם מאור הגולה.¹¹ נגד העיקרון הזה התקומם רבנו תם. רבנו תם ביקש להגן על זכויות המיעוט מפני שלטון הרוב, ועל כן תבע, שפל החלטה תתקבל על דעת כל בני הקהילה. במהלך המאה הי"ג נעשו השקפותיו של רבינו תם נחלתן של מרבית הקהילות באשכנז ובצרפת.¹²

בתיאור זה נודעת חשיבות לאינטרפרטציה של איגוס לתשובת ר' יהודה ב"ר מאיר ור' אליעזר ב"ר יהודה לקהילת טרוייס (Troyes).¹³ בתשובה מדגישים המשיבים את העיקרון של שלטון הרוב וגם את העיקרון האריסטוקראטי של שלטון ה'גדולים', שעל ה'קטנים' להישמע להם. איגוס מייחס את התשובה לסוף המאה הי', ומוצא בה סימוכין לטענתו, שהעיקרון של הכרעה על-פי הרוב היה מקובל בקהילות ישראל כבר במאה הי', והוא קדם לתביעתו של רבנו תם להשתית את ההחלטות על הסכמה כללית.¹⁴ מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג יכול להחשב כממשיך דרכו של רבינו תם בהלכות הציבור.¹⁵ השקפתו של

9 שם, עמ' 39–40.

10 פינקלשטיין, עמ' 49–55.

11 איגוס אינו מטיל ספק בכך, שהתקנות נתקנו על-ידי רבינו גרשם מאור הגולה, והוא דוחה את השקפת בער בנידון. ראה: איגוס (לעיל, הערה 4), עמ' 85.

12 שם, עמ' 73–95, ובייחוד עמ' 94–95.

13 ספר כל בו, סי' קמ"ב.

14 איגוס (לעיל, הערה 4), עמ' 76 ואילך. והשווה גם מה שכתב א"י איגוס, תלפיות, ה (תשי"א–תשי"ב), עמ' 191–195. ראה גם, I. Agus, 'Democracy in the Community of the Early Middle Ages', סכור שהתשובה מאוחרת והיא שייכת לסוף המאה הי"ג. גם אורבך, בעלי התוספות, ב, עמ' 527, הערה 25, נוטה לדעתו. לאחרונה הוכיח גרוסמן, שהתשובה שייכת למאה הי"א. ראה: א' גרוסמן, 'יחסם של חכמי אשכנז הראשונים אל שלטון הקהל', שנתון המשפט העברי, ב (תשל"ה), עמ' 181 ואילך.

15 איגוס (לעיל, הערה 4), עמ' 108 ואילך. השווה גם: אלבק, רבינו תם, עמ' 133, הערה 52.

ראבי"ה, שהכירה בזכותו של הרוב בקהילה לחייב את המיעוט, היוותה איפוא לדעת איגוס סטייה ממגמת התפתחות זו¹⁶.

דומה שמלבד ההערכות הללו לא נעשה עד כה ניסיון לתיאור כולל של תפיסתו הציבורית של ראבי"ה. דיון מקיף בהשקפתו של ראבי"ה על דרכי הנהגת הציבור עשוי להאיר באור חדש לא רק את עמדתו בשאלת סמכותו של הרוב בקהילה, אלא גם את תהליך ההתפתחות שחל בהשקפתם של הפוסקים בימי הביניים על דרכי הנהגת הקהילות בכלל.

המחלוקת על הערכת המס בוורמייזה

אחד המקורות שעליו מסתמכים רוב החוקרים בתארו את השקפותיו של ראבי"ה על דרכי הנהגת הקהילות היא תשובתו, המובאת בספר שאלות ותשובות של רבינו חיים ב"ר יצחק אור זרוע¹⁷. התשובה ניתנה לשאלתם של חכמי וורמייזה¹⁸, וזה נוסח השאלה:

אנחנו אשר על החתום באנו לשאול את פי רבותינו כי ראובן תקף את הקהל לדין ובררו להם אפטרופא אחד. והנה ראובן טוען: הקהל שאלו ממני ליתן להם מס, כאשר נתנו למלך ממון הרבה¹⁹, ואמרתי להם אנכי אשבע שאין לי ממון שאתן להם ולא רצו לקבל שבועתי, אך אמרו כך וכך ממון יש לך ליתן ולא נקח פחות ולא נקבל שבועתך. והיה לי משכון של ההגמון, כי מעט כסף של ילדי היה בידי ואמרו לעבד ההגמון ליקח המשכון²⁰. ונכנס בחדרי ולקח משכונות אחרים עם אותו המשכון.

16 איגוס, שם, עמ' 94, הערה 244.

17 מהר"ח אור זרוע, סי' רכ"ב. תשובה זו מופיעה בקיצור ובהשמטת הפתיחה והסיום במרדכי למסכת בבא בתרא, סי' תפ"א. בתשובה זו דנו כבר פינקלשטיין (עמ' 51–53, 107–108). שם הוא מביא גם את תמציתה וקטעים ממנה) ואלון, המשפט העברי, א, עמ' 617 ואילך. השווה גם בער, היסודות, עמ' 39–40. נראה לי שהתשובה נכתבה סמוך לשנים 1198–1199, הואיל ועל-פי נוסח התשובה יוצא, שרבינו אליעזר ב"ר שמואל ממין לא היה כבר בין החיים ('כך היה אומר מורי הזקן ממין' [מין] זקוק'ל', מהר"ח אור זרוע, דף ע"ב, והשווה אפטרופא, מבוא, עמ' 247), וזה כנראה לא לפני 1198 (שם, עמ' 313). מאידך גיסא — אביו של ראבי"ה, רבינו יואל ב"ר יצחק הלוי, שנפטר סמוך לשנים 1199–1200 (שם, עמ' 39), היה עדיין בין החיים בעת כתיבת התשובה. בין חכמי מגנצא שהשיבו לשאלה נזכר גם יהודה ב"ר קלונימוס, הוא הריב"ק ממגנצא, אביו של בעל הרוקח ומורהו של ראבי"ה, שנפטר, בדומה לר' יואל, סמוך לשנת 1200 (שם, עמ' 342).

18 השואלים הם: אליעזר ברכי יהודה, הוא בעל 'הרוקח' (ראה עליו: אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 388 ואילך), קלונימוס ב"ר גרשם (H. Tykocinsky, Breslau 1934, p. 452 [להלן: ג"י]) ומרדכי ב"ר יוסף. נראה שהללו היו חברי בית הדין המקומי, שבפניו נידונה הבעיה. שני הראשונים היו חברים גם בבית הדין המקומי שהשיב לראבי"ה זמן קצר לאחר מכן. בראש אותו בית הדין ישב אז מנחם ב"ר יעקב (ספר ראבי"ה, ד, סי' תת"ך, עמ' קיז–קכה).

19 נראה שהמס הגדול אשר הוטל על הקהילה קשור למלחמת המלכים בגרמניה בין פיליפ משוואביה ואוטו ה' מבראונשווייג, שפרצה בשנת 1197. המלך שנזכר כאן הוא ככל הנראה פיליפ השוואבי, שהגמוני וורמס תמכו בו בדרך כלל. ראה בעניין זה: H. Boos, *Geschichte der rheinischen Stadt Kultur*, Berlin 1897, p. 442 f.

20 על חשבון חלקו במס, וזאת בהתאם לנוהג המקובל בקהילות ישראל באשכנז ובצרפת, לאלץ את סרבני

והשיב האפטרופא: הקהל באו ביחד ואמרו לא נניח לשום אדם לישבע כי רובם ישבעו. אך לפי הממון, שנתנו אשתקד ע"פ החרם, יתנו עתה כך וכך מן הזקוק, כי אין תקנתם להניח לבעלי בתים לישבע. כן באו ראשי הקהל ובררו שלשה על פי החרם לומר לכל בעל בית כפי הנראה להם תן כך וכך זקוק. ועוד הנה ראובן זה הודה בפני חשובי הקהל כי ששה זקוקים יש לו וכן העידו חשובי הקהל, ורשאין בני העיר לעשות בצורך השעה מלהשביע כל אדם. רק זה עשו בדין כפי הודאתו, ואיני חפץ לטעון טענה יותר כי רשאין בני העיר לעשות בכל תקנת' כחפצם. אך אומר לכם כי הקהל אמרו לראובן זה: החזר להגמון משכוננו. אם מן הדין תפטר נפרע לך, אם לאו יהיה במס שלך. ולא רצה ולקח לו ההגמון. ומ"מ הוא הודה בפני הקהל שיש לו ו' זקוקים. וראובן משיב: והלא רציתי לישבע שאין לי וכן עדיין אשבע. ואני כן אמרתי שאם היה לי ו' זקוקים כי אתן מחצה ג' זקוקים שאתם שואלים ממני אם כן כמה אפרנס בני. והביא עדים שהקהל רצו לקבל שבועה ממקצת הקהל. אלא שנתפשרו שנתנו ממה שקצבו עליהם. ועתה צועק ראובן: למה לא קבלו שבועתי או עדיין אשבע על פי הדברים האלה...²¹.

השאלה השנויה במחלוקת בין הקהל ובין ראובן היא, אם רשאי הקהל לחייב את ראובן למלא אחרי תקנה, שלפי טענתו אין בכוחו לקיימה. תקנת הקהל היתה לא לאפשר מכאן ואילך לנישומים להעיד בעצמם בשבועה על רכושם החייב במס, ובמקום זה לחייב אותם לשלם את חלקם על פי פסק של שלושה נבררים²². ראובן טען, בין שאר טענותיו, שאין בכוחו לשלם את הסכום שפסקו לו הנבררים, והוא מוכן להעיד על כך בשבועה. אולם הקהל סירב לקבל את שבועתו, שכן היא מנוגדת לתקנה²³. תשובתו של הראבי"ה לשאלה היא חד משמעית:

אם הובררו טובי העיר מתחילה להנהיג קהלם בכל דבר אפילו יחיד שבררו מה שעשה עשוי בתקנת הקהל ויפתח בדורו כשמואל בדורו [ראש השנה כה ע"ב] ...

המס לשלם את חובם באמצעות השלטונות. השווה בעניין זה תשובת רבינו יוסף טוב עלם, מהר"ם, לבוב, ס' תכ"ג: "...ואמרנו להגיד למלך לצוות לשוטרים קחת מנתו מן הממאנים הואיל וסדרי הקהל אינם מועילין שהרי אלו גוזרין, ובאים אחרים ומפירין..."; השווה בעניין זה גם תקנות שו"ם אצל פינקלשטיין, עמ' 227. ההגמון הנזכר כאן הוא ככל הנראה Lupold מוורמס. ראה: Boos, שם, עמ' 443 ואילך. בפריבילגיה מה-5.10.1212 הבטיח הקיסר פרידריך ה-2 להגמון לופולד, כי כל מסי הרייך — מהעירונים או מהיהודים — יגבו על-ידי ההגמון בלבד. ראה: J. Aronius, *Regesten zur Geschichte der Juden im Frankischen und deutschen Reiche bis zum Jahre 1273*, Berlin 1902, p. 171.

21 מהר"ח אור זרוע, דף עד ע"א-ע"ב.

22 על שיטות הערכת המס על-פי עדות בשבועה ועל-פי פסק עיין: 'Taxation', *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1971, XV, pp. 858-859.

23 השווה גם אלון, המשפט העברי, א, עמ' 618-619.

ונ"ל שאם אחד מבני העיר מוחה בדבר שרוצים ראשי הקהל לעשות או לגזור חרם, אם רוב הקהל מסכימים חלה החרם כאשר אבאר, ואם לא הסכימו רוב הקהל ומיחו אף הראשונים אינם יכולים למחות... אבל אם הרוב הסכימו והמיעוט מיחו חלה הגזרה עליהם בעל כרחם דגרסי' פ"ב דע"ז [לו ע"א] אין גוזרין גזרה על הצבור אא"כ יכולין רוב הצבור לעמוד בה... שמעינן מינה שחלה הגזירה בהסכמת הרב אעפ"י שאין יכולין לקבלה...²⁴.

שלושה עקרונות עולים מתשובת ראבי"ה. לפי העיקרון הראשון הקהל רשאי לתקן תקנות והיחיד חייב למלא אחר התקנות הללו, גם אם לא הסכים להן מלכתחילה, ואפילו הוא טוען שהוא אינו יכול לעמוד בהן. העיקרון השני קובע, שרוב בני הקהילה מייצגים את הקהילה כולה. לפיכך סמכויות הקהל עוברות לרוב הקהל, והללו רשאים לתקן תקנה ולכוף אליה את המיעוט שלא הסכים לה. העיקרון השלישי מעניק לראשי הקהל (או לטובי הקהל) את הסמכות לפעול בשם הקהל או בשם רוב הקהל. לפיכך, גם הם רשאים לתקן תקנות לכל בני הקהילה. תוקפן של תקנות אלה מותנה בהעדר התנגדות מפורשת מצד רוב הקהל. במקרה זה רשאים טובי העיר לכפות על היחיד או המיעוט המוחה לציית לתקנותם. אולם אם רוב הקהל מתנגד לתקנה ומוחה, אין לתקנה תוקף מחייב. חכמי וורמייזה הפנו את שאלתם גם אל חכמי מגנצא²⁵. הללו נטו לתמוך בטענותיו של ראובן:

נראה לנו דהדין עם ראובן דהא דאמרינן הפקר ב"ד הפקר [יבמות פט ע"ב] זהו כשגוזרין דבר על האדם, שהוא יכול לקיים ואם הוא במרד ובמעל מפקירין נכסיו... ומתוך דבריהם הבינו שהקהל לא גזרו על שום אדם לתת כי אם משלו המיוחד לו ולא של אחרים, וא"כ למה נחייב את ראובן לתת מה שאין לו, והא דאמרינן בהשותפין [בבא בתרא ח ע"ב] רשאין בני העיר להסיע על קיצתן זהו נמי בדבר שהוא תקנת הצבור ויש בידם לקיים הדבר ואי איכא אדם חשוב לאו כל כמיניהו להתנות ולהסיע בלא דעתו [על-פי בבא בתרא ט ע"א]... והא דאמר [בבא בתרא ס ע"ב] אין גוזרין גזירה על הציבור אלא אם כן יכולין רוב הצבור לעמוד בה ומשמע הא אם יכולין רוב הציבור לעמוד בה גוזרין אפילו על המיעוט שאין יכולין לעמוד בה. יש לומר דההוא לא מיירי להוציא ממון מיד אדם אבל להוציא ממון כי הכא לא. ועוד שצווח כנגדם ואומר איני יכול לכנוס בגזרתם... ודאי אם ראובן גברא דאמיד הוא והקהל עשו תקנה שלא לקבל שבועות מפני תקנת הקהל יתכן לכוף את ראובן לתקנתו, אבל אי לא

24 מהר"ח אור זרוע, דף עד ע"ד-עה ע"א.

25 בבית הדין של מגנצא ישבו אז שלושה אישים: ר' יהודה ב"ר קלונימוס (אפטוביצר, מבוא, עמ' 342, וראה לעיל, הערה 17), ר' משה ב"ר מרדכי (שם, עמ' 263) ור' ברוך ב"ר שמואל (שם, עמ' 329-330; אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 425 ואילך).

אמיד למה ירדפוהו בחנם לקונסו ממה שאין בידו... ואם אינו חשוד על השבועה למה לא יישבע ויפטר מאחר שצוח מתחלה ועד סוף...²⁶.

בער ראה בתשובת חכמי מגנצא ביטוי להשפעת 'ההשקפה הגרמנית' במשפט הציבורי באירופה הנוצרית בימי הביניים על חכמי ישראל. לפי אסכולה זו הרוב אינו רשאי לכפות על המיעוט לציית להחלטה שלא הסכים לה מלכתחילה. בהתאם לשיטה זו הקהילה אינה רשאית לשנות את דרך הערכת המס בניגוד לרצונו של היחיד.²⁷ עיון בתשובתם של חכמי מגנצא מראה לנו, שעיקר הוויכוח בינם ובין ראבי"ה לא נסב על השאלה בדבר סמכות הרוב לכפות על המיעוט. בסופו של דבר הכירו גם חכמי מגנצא בזכותו של הרוב לתקן תקנות ולחייב את המיעוט לציית להן, כדבריהם: 'ודאי אם ראובן גברא דאמיד הוא והקהל עשו תקנה שלא לקבל שבועות מפני תקנת הקהל יתכן לכוף את ראובן לתקנתם'.²⁸ הוויכוח שלהם עם האפטורפא של קהילת וורמייזה ועם ראבי"ה נסב בעיקרו על גבולות סמכות הכפייה של הקהילה. בעניין זה קבע ראבי"ה ברורות: 'שמענין מינה שחלה הגזירה בהסכמת הרבים אעפ"י שאין יכולין [המיעוט] לקבלה'.²⁹ חכמי מגנצא סברו לעומתו, שזכות זו של הקהל מוגבלת רק לעניינים שהם 'תקנת הציבור ויש בידם לקיים הדבר'. אין הקהל רשאי איפוא להטיל על היחיד הוצאת ממון שהוא אינו יכול לעמוד בה, ולקנוס את ראובן 'ממה שאין בידו'. הגבלת סמכותו של הקהל מזקינה אותו להסכמת 'אדם חשוב' לכל תקנותיו. הסכמה זו דרושה כדי למנוע חריגות מסמכותה של הקהילה ומעקרונות הצדק והישר של ההלכה.³⁰

ראבי"ה וחכמי מגנצא נחלקו איפוא בשאלת הריבונות של הקהל. לדעתו של ראבי"ה הקהל הוא ריבוני בתחומו, והגורם היחיד שלו כפופים ראשי הקהל בהחלטותיהם הוא רוב הקהל. לדעת חכמי מגנצא כפוף הקהל לסמכות שמחוצה לו — 'לאדם חשוב'.

'חבר עיר'

המונח התלמודי 'אדם חשוב' משמש לעיתים קרובות במקורות של ימי הביניים מושג נרדף למונח תלמודי אחר: 'חבר עיר'.³⁰ המשמעות המקורית של המונח האחרון היתה שנויה

26 מהר"ח אור זרוע, דף עד ע"ב—עד ע"ד.

27 בער, היסודות, עמ' 38–40, השווה לעיל, עמ' 22.

28 מהר"ח אור זרוע, דף עד ע"ד.

29 שם, דף עה ע"א.

29 אלו, המשפט העברי, א, עמ' 615, 629–630.

30 המקור התלמודי שבו מופיע המונח 'אדם חשוב', ושחכמי ימי הביניים מרחיבים להסתמך עליו היא הפיסקה במסכת בבא בתרא ט ע"א: 'הנהו טבחי דעבדי עיני בהדי הדדי [בכתב יד מינכן]: דאתנו בהדי הדדי... ה"מ היכא דליכא אדם חשוב, אבל היכא דאיכא אדם חשוב לאו כל כמיניהו דמתנו'. כאשר מהר"ח אור זרוע מצטט את הסוגיה (מהר"ח אור זרוע, סי' ס"ה דף 19 ד'), הוא קורא בלי משים 'חבר עיר' במקום 'אדם חשוב': 'כדאי' פ"ק דבבא בתרא כאן [צ"ל: כיון] דאיכא חבר עיר לאו כל כמיניהו דמתנו'. השווה גם דברי רבינו תם (מרדכי למסכת בבא קמא, סי' קע"ט): 'והוא שעשאוה [את התנאי]

במחלוקת בין חוקרי התלמוד. המחלוקת מתייחסת בעיקר לפירוש הסוגיה במגילה כז סע"א — רע"ב:

ר"ה גזר תעניתה. על לגביה רב חנה בר חנילאי וכל בני מתיה רמו עלייהו צדקה ויהבו. כי בען למיתי אמרו ליה נותבה לן מר וניזון ונפרנס בה עניי מאתין. אמר להן תנינא בד"א בשאין שם חבר עיר אבל יש חבר עיר, תינתן לחבר עיר וכ"ש דעניי דידך ודידכו עלי סמיכי.

עיקרו של הוויכוח הוא על השאלה: האם יש לראות ב'חבר עיר' גוף קיבוצי כגון קהל, מניין, הנהגה קהילתית, דהיינו במשמעות של 'חבר', או שהמונח מציין פונקציה של יחיד בקהילה, ואז יש לקרוא אותו 'חבר עיר'³¹?

ויכוח זה חורג ממסגרת דיוננו. לענייננו חשוב רק לציין, שרוב חכמי ימי הביניים באשכנז ובצרפת פירשו את המונח במשמעות השנייה, וראו בו כינוי למנהיג קהילה, תלמיד חכם, הממלא פונקציות ריטואליות וארגוניות בקהילה. וכך פירש רש"י: 'חבר עיר. תלמיד חכם המתעסק בצרכי הציבור'³².

בשני מקומות בספרי הפוסקים באשכנז כימי הביניים נמצא פירוש שונה לפסקה ממסכת מגילה הנזכרת לעיל: אצל ראב"ן³³ ואצל ראבי"ה. אצל הראשון נמצא מפורש:

ב'חבר עיר' כי הנהו תרי טבחי שנתרצו וחזרו בו האחד. בעניין זה ראה גם: אלבק, ר"ת, עמ' 129; אלון, המשפט העברי, א, עמ' 581, הערה 110.

31 ראה גם תוספתא, פאה ד טז: 'מעשר (עני) [שני]... משלחין ממנו דבר של גמילות חסדים וצריך להודיע ונותנין אותו לחבר עיר בטובה'. סקירה על ההשקפות השונות וביבליוגרפיה ראה: 'Haver Ir', *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1971, VII, pp. 1492–1493.

32 רש"י למגילה כז ע"ב, בהבדל מפירושו לראש השנה לד ע"ב, ד"ה 'אלא בחבר עיר': 'חבורת צבור אבל יחיד מברך את כל'. השווה גם פירושו לברכות ל ע"א, בפירושו למשנה. ר' נתן ב"ר יחיאל מביא בספרו הערוך את שני הפירושים. עיין ערך 'חבר עיר א' (מהדורת קאהוט, וינה 1926, ג, עמ' 377): 'פירוש גדול העיר אשר יוועדו עליו כל הזקנים שנאמר כל אלה חבורו. פי' אחר צבור מקום שמחברין בני העיר להתפלל בו'. בעקבות רש"י מפרש גם בעל האור זרוע את הפסקה הנזכרת במגילה ראה: אור זרוע, א, הלכות צדקה, סי' י': 'פי' רבי' שלמה זצ"ל חבר עיר חכם המתעסק בצרכי צבור'. ראה גם בפירושו לתוספתא פאה ד טז (שם, סי' כו'): 'מעשר עני נותנים אותו לחבר עיר בטובה. חבר עיר היינו חכם המתעסק בצרכי צבור כדפרש"י זצ"ל בפרק בני העיר שמחמת כן בני העיר מפרנסין אותו מחמת טובה שעושה להם שמתעסק בצרכיהם...'. עיין גם בתשובות מיימוניות, תשובות השייכות לספר שופטים, סי' י, וכן במדרכי למסכת בבא בתרא, סי' תצ"ה. השווה גם מהר"ם, ברלין, עמ' 239, סי' ר"מ: 'דאין בני העיר רשאים לשנות בלא דעתו אא"כ יש שם חבר עיר כרב אשי בדורו' (על יסוד הכתוב במגילה כז ע"א: 'אמר רב אשי האי בי כנישתא דמתא מחסיא אף על גב דמעלמא אתו לה כיון דאדעתא דידך קאתו אי בעינא מזבניה לה'). פירוש ברוך דומה נמצא גם בפירושו ר' גרשם מאור הגולה לחולין צד ע"א: 'לא ילך האדם לבית האבל ובידו לגין המתקשקש ולא ימלאנו מים מפני שמתעוה ואם יש שם חבר עיר כלומר תלמיד חכם ודאי בשביל כבודו הוא עושה ואין לו יכולת למלאנו מותר'. ראה גם אלון, המשפט העברי, עמ' 581, הערה 110.

33 הוא רבינו אליעזר בן נתן, סכו של ראבי"ה מצד אמו. ראה עליו: אפטוביצר, מבוא, עמ' 49–57; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 148–158.

בני העיר שהלכו לעיר אחרת ופסקו עליהם צדקה נותנין, וכשהן באין מביאין אותה עמהם ומפרנסין בה עניי עירם. כמה דברים אמורים בשאין שם חבר עיר כגון בוורנקוורט וכיוצא בו, אבל יש שם חבר עיר, שהלכו לעיר שיש בה יהודים, תנתן לחבר עיר. חבר עיר, חבורת עיר.³⁴

בדומה לו מפרש גם ראבי"ה: 'ותניא כמה דברים אמורים שאין שם חבר עיר, פירוש חבורת עיר, שאין להם גבאי צדקה בעיר שפסקו אלא כל אחד ואחד נותן לעניין קרוביו במקום שיחפון'.³⁵ לפי פירוש זה חבר עיר הוא כינוי לארגון הציבורי של העיר. עיר שיש לה חבר עיר היא עיר בעלת ארגון ציבורי, שיש לה בין השאר גם גבאי צדקה. אם נקבל את טענתו של י' הורוויץ, כי פירוש המונח בספר ראב"ן אינו מקורי, והוא הוספה מאוחרת,³⁶ יהיה עלינו להניח שראבי"ה הוא הראשון בין חכמי ישראל באשכנז שפירש את המונח חבר עיר במשמעות זו.³⁷

ראבי"ה הקדיש לסוגיה זו במגילה דיון ארוך ומפורט, שבו מקופלת במידה רבה משנתו בהלכות ציבור.³⁸ בדיון זה התפלמס עם המפרשים, ההולכים בשיטתו של רש"י בפירוש הסוגיה: 'ואת דגרסי' חבר עיר, פרוש חבר המשתדל בצרכי ציבור, ולא נהירא לי דאין לך משתדל טפי מגבאי צדקה שבעיר'.³⁹ רש"י פירש את הסוגיה⁴⁰: 'נותנין אותה [את הצדקה בעיר שאין בה חבר עיר] לגבאי אותה העיר... וחוזרין למקומן ותובעין אותה מן הגבאים ומפרנסין בה עניי עירן'.

לפי זה אפשר לנסח את המחלוקת בין אסכולת רש"י ובין ראבי"ה כדלהלן: לפי רש"י, אם אין חכם בעיר שפסקו בה את הצדקה, אפילו יש שם 'חבורה' וגבאי צדקה, עליהם לתת אמנם את הצדקה שפסקו לגבאי העיר, אבל בחזירתם למקומם יטלו אותה עמם כדי לתתה לעניי עירם. לפי ראבי"ה אין הבדל מהותי בין חכם ובין גבאי צדקה, וההכרעה לגבי מסירת הצדקה אינה תלויה אלא בקיומו של הגוף הקיבוצי 'חבר העיר' שמטעמו פועל הגבאי. ברישא של הברייתא מדובר איפוא לפי גירסתו בקהילה לא מאורגנת, שאין בה גבאי צדקה. לפיכך יכולים הנותנים לחזור ולקחת את תרומתם מידי הנאמן. בסיפא לעומת זאת מדובר בציבור מאורגן, שיש לו גבאי וכיס של צדקה.

34 ספר ראב"ן, דף עט ע"ג.

35 ספר ראבי"ה, חלק שני, סי' תקצ"ב, עמ' 324.

36 J. Horowitz, 'Festschrift zum Siebzigsten Geburtstag Jakob Guttmanns, Leipzig 1915, p. 130. ראה גם ג"י (לעיל, הערה 18), עמ' 107, הערות 26, 27. השווה גם הפירוש של אפטוביצר לספר ראבי"ה, שם.

37 פירוש דומה נמצא גם בספר האגודה לרבינו אלכסנדר זוסלין הכהן (שיצא לאור בפעם הראשונה בקרקא של"א), דפוס צילום. ניוירוק תש"ט, קלג ע"ד, שם הוא מפרש 'חבר עיר'. 'כיס של צדקה'. אבל בעל האגודה חי ופעל מאה שנים לערך אחרי ראבי"ה.

38 ספר ראבי"ה, סי' תקצ"ב, חלק שני, עמ' 323 ואילך.

39 שם, עמ' 324.

40 פירוש רש"י למגילה כז סוף ע"א.

נראה לי שהבעיה אשר העסיקה את ראבי"ה בדיון הזה חורגת מהפירוש המילולי של המונח 'חבר עיר'. בפירושו ביקש ראבי"ה לתת תשובה לבעיה קונסטיטוציונית מרכזית שהעסיקה את הציבור היהודי באשכנז בימיו: האם יש מקום בארגון הקהילתי לאינסטאנציה עליונה, שהקהל כפוף לה בפעולותיו. רש"י ראה ב'חבר עיר', היינו: בחכם מורה ההוראה, שסמכותו נובעת מכוח תלמודו, אינסטאנציה כזו. ראבי"ה ביקש לסתור השקפה זו ולפסוק הלכה בענייני ציבור, השוללת מן החכם סמכות יתר בענייני הקהל. לדעתו הקהל הוא ריבוני בתחומו ואיננו כפוף לשום סמכות מעליו.⁴¹

טובי העיר

מאחר שהמונח 'חבר עיר' משמש אצל ראבי"ה להגדרת הארגון הציבורי של הקהילה, הרי יש לזהותו עם מוסד טובי העיר, התופס מקום מרכזי במשנתו. המונח 'טובי העיר' במקורות העבריים של ימי הביניים הוא דו-משמעי. לפעמים הוא מציין את הגוף המצומצם המנהל את ענייני הקהילה.⁴² במשמעות זו הוא משמש כינוי נרדף למונח 'ראשי הקהל'.⁴³ במקרים אחרים הוא מציין שכבה רחבה יותר בקהילה, שמתוכה באים או נבררים ראשי הקהל. שכבה זו מקבילה לשכבת הפאטריצים בעיר הנוצרית השכנה. האחרונה נחשבה למנהיגה הטבעית של הקהילה העירונית; החלטותיה נחשבו כמייצגות את הרצון הכללי של העיר, וחבריה איישו את רוב התפקידים במוסדות ההנהגה של העיר.⁴⁴ על קיומו של פאטריציאט בקהילה היהודית אנו למדים מהתבטאויות רבות במקורות יהודיים מאשכנז וצרפת הצפונית בימי הביניים. כך קוראים אנו בתקנות המיוחסות לרבינו גרשם מאור הגולה⁴⁵: '... כי הכל הולך לפי ראות טובי העיר כי כן מנהג קדמונים...'. בצרפת כתב רבינו יצחק בר"ר שמואל⁴⁶: '... כי כל בני העיר נגררים אחר טוביהם'.⁴⁷ בשאלה

41 ועל כך ראה גם בהרחבה להלן, עמ' 39–41.

42 לעתים קרובות מופיע במקורות המונח 'ז' טובי העיר', בעיקר בהשראת מגילה כז ע"א, למרות שלמעשה לא הקפידו על המספר שבעה. בעניין זה ראה: פרנק, עמ' ב-ד; S. Baron, *The Jewish Community*, II, New York 1942, pp. 55–56; I. Agus, *The Heroic Age of Franco-German Jewry*, New York 1969, p. 250.

43 ראבי"ה משתמש חליפות במונחים 'טובי העיר' ו'ראשי הקהל'. ראה למשל ספר ראבי"ה, סי' תק"ץ. השווה גם תשובתו המצויה בכ"י, סי' תתקצ"ז: 'ומה שאמר מורי הלא ראשי הקהל פישרו ורשאו להסיע על קיצתן... מה שעשו יהא עשוי אם נתבררו טובי העיר לכך...'. וכ"י, סי' תתתרכ"ה: 'דכל גזירת ראשי הקהל חיללו אפי' בסתם... דמסקי' בפרק בני העיר דשבעה טובי העיר מצו למכור כל דברים של בני העיר הקדושי...'. בעניין זה ראה: H.J. Zimmels, *Beitrage zur Geschichte der Juden in Deutschland im 13 Jahrhundert Insbesondere auf Grund der Gutachten des R. Meir of Rothenburg*, Wien 1926, p. 21.

44 על מקומו של הפאטריציאט (Patriziat) בקהילה העירונית הנוצרית בגרמניה בימי הביניים ראה: H. Planitz, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, Köln 1965, pp. 102 f., 256 f.; F. Roerig, *The Medieval Town*, London 1967, p. 122 f.

45 פינקלשטיין, עמ' 121.

46 הוא ר"י, בן אחותו של רבינו תם. ראה עליו אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 227 ואילך.

47 מהר"ח אור זרוע, סי' ס"ה, דף 19 ע"ג.

שנשלחה מקהילת טרוייס (Troyes), ככל הנראה במאה ה"א⁴⁸, העידו רבני טרוייס: '... ועוד יורונו אנו שקהלנו מתי מספר וקטני' שבנו נשמעי' לגדולים ולא מחו לעולם בכל תקנותינו ומודים לנו בכל'...'. כמו הפאטריציאט בעיר הנוצרית גם השכבה המנהיגה בקהילה היהודית צויינה ככינויים שונים⁴⁹. הכינויים השכיחים ביותר הם: 'טובי העיר'⁵⁰, 'גדולים'⁵¹, 'מהוגנים'⁵² ו'חשובים'⁵³. לפעמים פונו 'בני העיר' בדומה לפאטריציאט בעיר הנוצרית⁵⁴.

על ההבחנה בין המשמעות הרחבה והמשמעות המצומצמת של המונח טובי העיר אפשר ללמוד מתשובה של רבינו חיים ב"ר יצחק אור זרוע. בהסבירו את מקור סמכותם של שבעה טובי העיר הוא כותב:

ולא שיהיו כל טוביהם יחד בשעת המעשה אלא ז' מטובי העיר או ג' מבני הכנסת כי כלל וכלל אין נראה לפרש שאין בעיר טובי העיר אלא ז', שאם כן מה שיעור נתנו חכמים בז' שאם יש עשרה או מאה טובים כאלו אין מעשיהם כלום ואם אין כי אם ששה או ה' אע"פ שאין דומה להם בכל עירם לא יעשו כלום בלא דעת כלם. אלא ודאי אפילו יש כמה טובי-העיר אם ז' מהם עושים מעשה שהוא תקנת הקהילה ויישובה אפילו אם שאר בני העיר לא ידעו עד אחר זמן, ובאים אז לסתור מעשיהם, אין כח בידם... וגם בשביל המחלוקת שאם יתקנו ז' טובי העיר דבר ואמרו שבעה האחרים הטובים כמותן גם אנו נתקן ועיקר כוונתם כי כ"א ירצו להשתרר כמותן, נהגו קדמונינו לברור פרנסים להנהיג קהלם ולנהלם...⁵⁵.

מהו ההרכב החברתי של שכבת הטובים? לדעת פרנק היתה שכבה זו מורכבת מהחכמים והלומדים בקהילה⁵⁶. נראה שהזיהוי של טובי העיר עם תלמידי החכמים בקהילה נכון לגבי תקופה קדומה יחסית בתולדות קהילות ישראל באשכנז. על תקופה זו — שנמשכה עד אמצע

48 ספר כל-בו, סי' קמ"ב. ראה לעיל, הערה 14.

49 הכינויים השכיחים לפאטריציאט בעיר הנוצרית הם: majores, primores meliores, optimi. ראה בעניין זה: פלניץ, העיר הגרמנית (לעיל, הערה 44), עמ' 102, 256; לפעמים הם מכונים סתם cives.

50 ראה גם תשובת רבינו חסד בספר הישר, ברלין תרנ"ח, סי' ע"א, המבטאת את משמעותו האילונית של הכינוי: 'ואני מטובי הארץ הזאת, ואתה ואבין גרים ותושבים עמנו'.

51 ראה לעיל. ראה גם תג"ק, סי' קכ"ה: 'ועל רוב קלקולו שראו גדולי הקהל הוסיפו על קנס הקצוב...'

52 פינקלשטיין, עמ' 121: 'והרוב מתרצים בדבר [והן] מן המהוגנים'.

53 תחצול, סי' כ"ז: '... ואם נעשה הדבר זה [השידוך] בפני חשובי העיר קיימ' לן אסמכתא קניא...'

ראה גם שאלת חכמי וורמייזא במהר"ח אור זרוע, סי' רכ"ב (לעיל, עמ' 25), והשווה גם מה שכתב אלבוגן בג"י I (לעיל, הערה 18), עמ' XLIII, XXVI.

54 ראה תקנות רש"י (פינקלשטיין, עמ' 149): 'ויתן כל אחד מליטרא שלו לפי מה שיעורו בני העיר...'. והשווה ספר חסידים, מהדורת וויסניצקי, פרנקפורט ע"ג מיין תרפ"ד, סי' תקכ"ט: 'בני העיר יכולים על אנשי העיר לפסק לעשות להם בית הכנסת וצרכי אנשי העיר...'. השווה גם פינקלשטיין, עמ' 121.

55 מהר"ח אור זרוע, סי' ס"ה, דף 19 ע"ג.

56 פרנק, עמ' ו ואילך.

המאה הי"ב לערך – יש לנו עדויות רבות, המלמדות שגם את התפקידים ה'חילוניים' בהנהגת הקהילות מילאו ברוב המקרים אישים, שבאו מחוגי תלמידי החכמים⁵⁷. אפשר לומר, שבתקופה זו שימשה ידיעת ההלכה תנאי עיקרי לעיסוק בענייני ציבור. לעומת זאת מצויות עדויות על הרכב שונה של שכבת הטובים במאה הי"ג. באחת מתשובות מהר"ם בן ברוך מרוטנבורג אנו קוראים:

על אשר שאלתם, אם יש קטטה בין קהלכם ואינם יכולים להשוות דעתם... נראה בעיני שיש להשיב בעלי בתים הנותנים מס ויקבלו עליהם בכרחה שכל אחד יאמר דעתו לש"ש [=לשם שמיים] ולתקנת העיר, וילכו בה אחרי הרוב הן לברר הראשים, הן לברר חזנים, הן לתקון כס של צדקה הן למנות גבאייהן, הן לבנות, הן לסתור בביהכ"נ להוסיף ולגרוע ולקנות בית חתנות, בית האומנים ולכונן ולסתור כל צרכי הקהל...⁵⁸.

לפנינו תיאור מדויק של הפאטריציאט בקהילה היהודית, אשר סימן ההיכר שלו אינו ידיעת ההלכה דווקא, אלא הון (היכולת לשלם מס) ובעלות על מקרקעין⁵⁹. תיאור זה מרמז על התהליך ששינה את הרכבה החברתי של המנהיגות בקהילות ישראל באשכנז ובצרפת בין המאה הי"ב למאה הי"ג. התמורה התבטאה בעיקר בחידותם של היסודות החילוניים בקהילות – בעלי הבתים – לעמדות הנהגה, ודחיקתם של תלמידי חכמים מהן.

עדות מסייעת לתמורה זו אפשר למצוא על-ידי השוואת הסמכות השיפוטית שייחסו לטובי העיר בתקופות השונות. בשאלות ותרשומות ובתקנות מאשכנז וצרפת מהמאות הי"א–הי"ב יש לטובי העיר סמכויות שיפוט מלאות. בתשובת רש"י העוסקת בתוקפם המשפטי של שידוכים שנעשו בפני חשובי העיר נאמר: 'ואם נעשה הדבר הזה בפני חשובי העיר קיימ' לן אסמכתא קניא והוא דקנו מיניה בב"ד חשוב'⁶⁰. ספק אם היה רש"י מכנה בית-דין של הדיטות 'בית דין חשוב'. מכאן שהניח שחשובי העיר הם תלמידי חכמים⁶¹. על שאלה דומה לזו השיב מהר"ם ב"ר ברוך מאתיים שנה לערך מאוחר יותר, תשובה שונה:

57 ראה בעניין זה מה שכתבו: פרנק, עמ' 1–2; א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, בעיקר מעמ' 400 ואילך, איגוס (לעיל, הערה 42), עמ' 521. וראה גם כדירטציה שלי: 'תמורות בהנהגת קהילות ישראל באשכנז בימי הביניים', אוניברסיטת תל-אביב 1980 עמ' 90 ואילך.

58 מהר"ם, ברלין, עמ' 320, סי' תתפ"ה. השווה גם תשובת מהר"ם ב"ב בתשובות מיימוניות, תשובות השייכות לספר קנין, סי' כ"ז.

59 בדומה לפאטריציאט בקהילה העירונית הנוצרית בתקופה המקבילה. ראה פלינץ, העיר הגרמנית (לעיל, הערה 44), עמ' 264–265.

60 תחצול, סי' כ"ז, עמ' 14. ראה גם תשובות רש"י, מהדורת ש' אלפנבין, ניו-יורק תש"ג, סי' ר"ז: 'ואם חפצה להתגלגל ע"י מונות יתן לה כל אשר יראו ז' טובי העיר'. נראה שרש"י ראה במוסד ז' טובי העיר פורום שיפוט.

61 עיין בפירושו של רש"י לסוגיית האסמכתא בנדרים כז ע"ב: 'ובבית דין חשוב, שיהא מומחה לרכים'. ראה מה שכתב על זה ביצ' דינור, ישראל בגולה, א, 2, תל-אביב 1961², עמ' 201, הערה 19.

כך דעתי נוטה. אחרי ששמעון עשה על פי הקהל וטובי העיר, שצווה לו למסור הערכונות למשדך, וטוען ששניהם קבלו כל מה שיפסקו להם שאין לו לראובן על שמעון כלום, אע"ג דראשי הקהל שבאותו הפר' לא היו בקיאים בדיני מ"מ מג' רועי בקר לא גריעי, דתנן בפרק זה בורר [סנהדרין כד ע"א] אפי' קבל עליו ג' רועי בקר כ"ש אלו ראשי הקהל וטובי העיר דדמו לערכאות שבסוריא שהמחוס רבים עליהם ואף הוא נתרצה לקבל עליו כל אשר יפסקו דלאו כל כמיניה לחזור.⁶²

מסקנתו של מהר"ם ב"ר ברוך במקרה הנידון דומה לזו של רש"י, אבל נימוקיו שונים. הוא היה ער לכך שראשי הקהל אינם בקיאים בדינים, כלומר אינם תלמידי חכמים, ולפיכך אינם יכולים להיות בית-דין חשוב. כדי לתת תוקף להחלטתם הוא מוכן לכל היותר לדמותם ל'ערכאות שבסוריא', שהמחוס רבים עליהם.⁶³

העובדה שראשי הקהל בתקופה הקדומה היו גם דיינים מומחים גרמה לכך, שבתקופה ההיא לא היתה למעשה הפרדה בין סמכויות השיפוט והניהול של הקהילה. שתי הסמכויות היו מסורות לטובי העיר. במציאות היומיומית מילא הקהל את תפקידי בית-הדין בקהילה, ואילו נהגו לפנות בכל מקרה של תלונה משפטית; סתם בית דין בקהילה זהו הקהל. כשיהודי אחד חובל בחברו היו פוסקים בדינו גדולי הקהל.⁶⁴ הקהל היה פוסק גם בדיני ממונות⁶⁵ ונותן תוקף משפטי להתקשרויות ולחוזים בין בני הקהילה.⁶⁶ אין להוציא מכלל אפשרות את פעולתם של בתי-דין מחוץ להנהגת הקהילה כבר בתקופה זו.⁶⁷ מכל מקום נראה שזה לא היה הכלל, וברגיל ראשי הקהל הם שישבו בדין בקהילותיהם.⁶⁸ במקורות מהמאה ה"א אין הבדל רב בין המושגים 'קהל' ו'בית דין' והם למעשה מושגים נרדפים.⁶⁹ ואמנם, כאשר ביקשו אנשי ההלכה במאות ה'–ה"ב להמציא בסיס הלכתי לכוח הכפייה

62 מ"ז כהנא, 'תשובות ר"י אור זרוע ומהר"ם ב"ב', סיני, ח (תש"א), סי' צ"ג, עמ' רעב. נוסח דומה בתשובות מיימוניות לשופטים י'; מהר"ם, קרימונה, סי' ר"ל.

63 ראה סנהדרין כג ע"א, ופירוש רש"י לדיבור המתחיל 'בערכאות שבסוריא': 'שלא היו בקיאים בדין תורה הלכך אפי' לזה מצו' מעכב'. על 'ערכאות שבסוריא' ראה גם אלון, המשפט העברי, א, עמ' 22, הערה 80. עדויות נוספות, המלמדות על התמורה שחלה בהרכב החברתי של הנהגת הקהילות במאות ה"ב וה"ג, ראה הנדלסמן, דוקטוראט (לעיל, הערה 57), עמ' 90 ואילך ובעיקר עמ' 109 ואילך.

64 ראה תשובת ר' משולם בן קלונימוס בתג"ק, סי' קכ"ה.

65 ראה: תשובת ר' יהודה הכהן בספר הדינים, מהר"ם, פראג, סי' תתק"ד. השווה גם שם, סי' תתק"ב (גם הוא מספר הדינים).

66 תחצול, סי' כ"ז, לעיל, הערה 60.

67 ראה בעניין זה א' גרוסמן (לעיל, הערה 14), עמ' 177.

68 ראה בתקנות רבינו תם ור' שמואל בן מאיר (רשב"ם; פינקלשטיין, עמ' 153): 'ויפייסנו כמה שיאמרו שבעה טובי העיר ואם אינם בעירו בעיר הסמוכה שישנם בה'.

69 ראה למשל תשובת רבינו יוסף ב"ר שמואל טוב עלם, במהר"ם, לבוב, סי' תכ"ג: '... הא למדת שרשאין ב"ד שבכל קהילה וקהילה לגזור על קהילתם כפי ראייתם ולצורך השעה ואין אחרים יכולין לבטל תקנתם ובלבד שלא תהא עבריינות של תורה... ברור מתוך הקשר הדברים, שמדובר כאן בהנהגת הקהילה. השווה להלן, הערה 137.

של הקהילה גם במישור האדמיניסטרטיבי, נהגו להתבסס בעיקר על העיקרון של 'הפקר בית-דין הפקר'⁷⁰.

בתשובות ראבי"ה אנו נתקלים לראשונה בהבחנה ברורה ועקרונית אצל חכמי ישראל באשכנז בין הנהגת הקהילה ובין בית הדין הקהילתי. באחת מתשובותיו הטעים ראבי"ה את ההבדל בין סמכות הטובים ובין סמכות בית הדין. התשובה עוסקת במחלוקת שנידונה בפני בית-דין באחת הקהילות⁷¹.

ראובן, נציג הקהל, תבע משמעון לשלם את חלקו במס, שהקהילה היתה פורעת במשותף לשלטון: 'נכנסתי בערבות עם שאר ראשי הקהל בעבורך לפני ההגמון והנני תובעך את חלקי [אולי צריך להיות: חלקך]'. שמעון כפר בחובו בטענה: 'אני לא הכנסתיך בערבות ואיני יודע שהיית עריב שלי'. במהלך הדיון המשפטי

נתייב שמעון לישבע ופשרו ב"ה [=בית-הדין] ביניהם שהניח שמעון משכון מחצי זקוק ביד ב"ד עד שיבא לעירו אביו של שמעון שישבע או ישלם. והנה עתה אומר שמעון לב"ד: אני נכון לציווי של ב"ד לישבע אך העבוט תשיבו לי קודם⁷².

וראובן אומר: 'אני זכיתי מיד במשכון כיון שאינך נשבע לאלתר ומעתה אין לי עתה חפץ בשבועתך'.

רבינו אפרים ב"ר יעקב מבונא פסק, שאין להחזיר המשכון לידי שמעון: 'כיון שנסר שמעון משכנו בפני עדים, ר' מנחם⁷³, הרי ב"ד חשוב. אין לך קנין גדול מזה⁷⁴ וכמעטין דמי וכן המנהג כשמשדכין חתן וכלה ומשימין ערבות לפני ת"ח וכל שכן לפני ב"ד'. אדרבה, דעתו היא שיש לחייב את שמעון לשלם את חלקו במס:

70 יבמות פט ע"ב; גיטין לו ע"ב. על משמעותו של העיקרון במקורות התנאיים והאמוראיים ראה: אלון, המשפט העברי, א, עמ' 415 ואילך. דוגמאות להתבססות על עיקרון זה אצל הפוסקים באשכנז וצרפת בימיהם: המוקדמים ראה: תשובת משולם בן קלונימוס, תג"ק, סי' קכ"ה; תשובת רבינו גרשם מאור הגולה, תחצול"ס, צ"ז; תשובת רבינו יוסף טוב עלם, מהר"ם, לבוב, סי' תכ"ג; ספר ראב"ן, דף קלו ע"ב; תשובת ראב"ן, מהר"ם, לבוב, סי' ע"א. דיון על הבעיה ראה אלבק, רבינו תם, עמ' 129 ואילך. ראה גם אלון, המשפט העברי, עמ' 564 ואילך; גרוסמן (לעיל, הערה 67), עמ' 177 ואילך.

71 ספר ראבי"ה, סי' תתקצ"ז, עדיין בכתב-יד. את השאלה וכן קטע מתשובת ראבי"ה הביא אפטוביצר, מבוא, עמ' 195, 454. שמה של הקהילה לא נזכר בתשובה. אני משער, שמדובר כאן בקהילת בונא (Bonn) או בקהילת נויס (נושא, Neuss), שרבינו אפרים ב"ר יעקב מבונא פעל בהן (אפטוביצר, מבוא, עמ' 319), והיה אחד הדיינים, שלפניהם הובא העניין. מכיוון שהדיינים נחלקו ביניהם הם פנו אל הראבי"ה. להלן אני מביא את תוכן השאלה והתשובה וכן קטעים נבחרים ממנה.

72 תביעתו של שמעון, ששייכו לו את משכנו קודם שישבע, נובעת כנראה מרצונו שלא לצאת מחזקת נתבע. תקנות שו"ם משנת תתק"פ הבטיחו אמנם, שהיחיד המדיין עם קהלו ישאר בחזקת נתבע, גם אם שלם כבר את חלקו במס לפי תביעת הקהל, אלא שהמציאות בדרך כלל היתה שונה; ראה להלן, הערה 147.

73 אולי הוא מנחם ב"ר יעקב מוורמייז, קרובם של אפרים ב"ר יעקב ושל ראבי"ה (אפטוביצר, מבוא, עמ' 382–383), ואולי הוא מנחם ב"ר דוד, שישב ביחד עם ראבי"ה בבית-דין ארעי בקולוניה (שם, עמ' 215 ואילך).

74 על-פי נדרים כז ע"ב.

ועדיפה מינהו וגדולה מזאת הייתי חפץ לעשות אלא שכנגדי חלוק עלי שהייתי רוצה לחייב את שמעון פרעון, כי כל עם מדינות המלך יודעים שתדיר ראשי הקהל באין לפני השר ומתפשרין כאשר יכולין ואינם שואלים לכל איש ואיש בטרם ילכו לפני השר, האלף ואתפשר גם בעבורך, היוכל אח"כ לומר איש לא שלחתיך ואינך ערב שלי אף השתא לומר ככה לא יוכל. ואפי' בחרמות לא ישאל שליח ציבור כי אם לראשי הקהל, ועליהם יאמר על דעת הקהל, וכן המנהג בכל קהילו' ישראל...

רבינו אפרים הביא שני נימוקים, מדוע יש לחייב את שמעון. לפי הנימוק הראשון נוכחותו של ר' מנחם, שהוא תלמיד חכם, בעת ההסכם של שמעון עם הקהל, העניקה לו תוקף משפטי מלא, ועל כן שמעון אינו יכול עתה לחזור בו. לפי הנימוק השני מלכתחילה היה שמעון חייב במס, מאחר שראשי הקהל מוסמכים לקבל החלטות בענייני מס ובעניינים אחרים, והחלטות אלה מחייבות את היחידים בקהילה.

ראבי"ה חלק על רבינו אפרים, ובניגוד לו נטה לפסוק לזכותו של שמעון. על הטעם הראשון שמביא ר' אפרים השיב: 'שכיון שלא קבעו זמן לישבע או להפסיד העבוט וגם לא היה קנין בדבר זה אך בעלמא שלא הפסיד שמעון העבוט דקיימא לן בפ"ק דסנהדרין נ' סע"א] והלכ' פשרה צריכה קניין'. במלים אחרות, ראבי"ה שלל את התוקף המשפטי של ההסכם, ועל כן טען שאין גם תוקף להפקעת המשכון מידי שמעון. לענייננו חשובה בעיקר תשובתו לטעם השני של ר' אפרים:

ומה שאמר מורי הלא ראשי הקהל פישרו ורשאוין להסיע על קצתן. א"כ הקהל צריכין לכופו כמנהג הקהלו' ולא הדבר תלוי בב"ד ובכם, ומה שעשו יהא עשוי אם נתבררו טובי העיר לכך, אך בסתם אינו יכול בלא ד' טובי העיר כיון שלא נתבררו אפי' שלשה כדאית' בירושלמי דבני העיר [מגילה ג ב] ובגמרא דידן לא חלק בכך ובעירכם הוי סתם ולא הוה שבעה...

יש כאן הבחנה ברורה בין סמכות בית־הדין ובין סמכות ראשי הקהל. סמכותו של הראשון באה מכוח בקיאותו ומומחיותו, ואילו סמכות ראשי הקהל באה מכוח העובדה שהם מייצגים את הקהל. הראבי"ה אינו כופר בסמכותם של ראשי הקהל לכפות על היחיד. אדרבה, לדעתו רשאים ראשי הקהל 'להסיע על קצתן' גם בלא בית־דין. טענתו היא, שבמקרה הנידון אין לראות את ראשי הקהל כמייצגי הקהילה, שכן מניינם לא הגיע לשבעה והם גם לא נבררו⁷⁵, ומכאן שאינם יכולים לכפות על היחידים.

לפי ראבי"ה, ראשי הקהל אינם חייבים להיות תלמידי חכמים. אדרבה, על־פי שיטתו יש סמכות מלאה להנהגת הקהל, גם אם חבריה הדיוטות. בהתייחסו לברייתא במסכת תענית: 'אי זהו יחיד ואיזהו תלמיד. יחיד כל שראוי למנותו פרנס על הצבור. תלמיד כל ששואלין אותו דבר הלכה בלמודו ואומר ואפילו במסכת דכלה' (תענית י ע"ב), הוא פירש:

75 על סיוג זה למעמד ראשי הקהל אצל ראבי"ה ראה להלן, עמ' 37–38.

תניא איזהו יחיד כל שמינוהו בית דין פרנס בדבר צער, והוא הוא. ומשמע אפילו יש גדולים [ממנו] בתורה, וכן משמע מדקאמר תו ואיזהו תלמיד וכו' מכלל דהך יחיד אינו תלוי בששואלין אותו דבר הלכה. מכאן נהגו לעבור לפני התיבה בראש השנה וביום הכפורים הפרנסים המגינים על דורם.⁷⁶

ובמקום אחר הוא כותב: 'והיינו טעמא נמי שחלים חרמות של קדמונים וחרם של יישוב אפי' של הדיטות לדורי דורות...'⁷⁷. הוא הבחין בפירוש בין סמכותם של ראשי הקהל ובין סמכותם של החכמים:

ורשאין בני העיר להסיע על קיצתן ולעשות תקנה ונ"ל [=ונראה לי] על עצמן רשאין לגזור כל מי שיבוא בעיר שלא מרצונם שלא ישאו ויתנו עמו, ואם יש רב בעיר היה יכול לגזור גם על הבא בעיר לגור וחלה עליו גזירתו, אם הוא תלמידו.⁷⁸

סמכותם של הראשונים נובעת מהקהילה שהם פועלים בשמה, ולכן היא מוגבלת לתחומי הקהילה. סמכותו של תלמיד החכם באה מכוח האוטוריטה האישית שלו ולכן אינה מוגבלת לתחומי הקהילה.⁷⁹

כבר ראינו, שראבי"ה ייחס לקהל סמכות ריבונית בתחומו. סמכות זו חלה על כל בני הקהילה ועל כל ענייני הקהל, והיא עברה לטובי העיר הואיל והם פעלו בשם הקהל. השקפה זו הביע ראבי"ה במקומות שונים⁸⁰, ויש לשער שהיא לא היתה חידוש גמור, וכי היא מייצגת במידת מה את המקובל והנהוג סמוך לזמנו ולמקומו של ראבי"ה. ואמנם, גם רבינו אפרים מבבוא, בן הדור הקודם לדורו של ראבי"ה⁸¹, הכיר כבר בסמכות של ראשי הקהל לייצג בפעולתם את הקהילה כולה, אלא שביסס עדיין סמכות זו על המנהג המקובל⁸². ראבי"ה לעומתו ביקש להמציא לה בסיס הלכתי. את סמכותם של טובי העיר ביסס בעיקר על שתי הלכות בתלמודים:

(א) 'ג' מבית הכנסת כבית הכנסת ושבעה מבני העיר כעיר, מה אנן קיימין אם בשקבלו עליהם אפ' אחד, אם בשלא קבלו עליהם אפי' כמה, אלא כן אנן קיימין בסתם'⁸³.

76 ספר ראבי"ה, חלק שני, כרך ג, סי' תת"ן, עמ' 599–600.

77 ספר ראבי"ה, סי' תתרכ"ה (בכ"י).

78 מרדכי למסכת בבא בתרא, סי' תתק"ז, בשם אביאסף.

79 בעניין חרם הקהל וחרם של תלמידי חכמים ראה: איגוס (לעיל, הערה 42), עמ' 208 ואילך.

80 אנו מוצאים את עיקרי השקפה זו במהר"ח אור זרוע, סי' רכ"ב, שנידון לעיל (עמ' 25 ואילך); בספר ראבי"ה סי' תקצ"ב (לעיל עמ' 29 ואילך); בספר ראבי"ה (כ"י) סי' תתרכ"ה; במהר"ם, קרימונה, סי' קס"ה, ובעיקר בספר ראבי"ה, סי' תק"ץ, כרך ב, עמ' 316 ואילך.

81 הוא נפטר בין השנים 1197–1200. ראה אפטוביצר, מבוא, עמ' 321.

82 ראה דבריו שהובאו לעיל, עמ' 35.

83 ירושלמי, מגילה ג ב, והשווה ספר ראבי"ה, סי' תק"ץ, כרך ב, עמ' 317; מהר"ח אור זרוע, סי' רכ"ב, דף 74 ע"ד — 75 רע"א, ובעוד מקומות.

(ב) 'אמר רבא לא שנו אלא שלא מכרו שבעה טובי העיר במעמד אנשי העיר, אבל מכרו שבעה טובי העיר במעמד אנשי העיר אפילו למשתא ביה שכרא שפיר דמי'⁸⁴. לעיל ראינו, שהראבי"ה העמיד את ריבונותם של בני הקהילה מעל סמכות החכמים. ההלכה הראשונה סיפקה לו את ההגדרה הפורמאלית שעליה הושתתה סמכות הטובים לפעול בשם הקהל: בדברו על סמכות הטובים הבחין ראבי"ה בין טובים שנבררו ובין טובים 'סתם', היינו שלא נבררו. סמכותם של האחרונים תקפה רק בכפרים, ואף זה – בתנאי שיהיו לא פחות משבעה. לעומת זאת סמכותם של הטובים שנבררו אינה מוגבלת לקוורום של שבעה, והיא תקפה גם בכפרים וגם בכרכים:

וכל מה שאנו סומכין בכפרים על שבעה טובי העיר אבל לא בכרכים הני מילי בסתמא... אבל אי בני כרך נמי ביררו שבעה טוביהם או פחות או יותר ועושין דבריהם על פיהם וסומכין עליהו, כענין שבוררין בני כרכים ראש הקהל בזמן הזה, סמכו עלייהו...⁸⁵.

את ההבדל האמור בין כפרים וכרכים נימק ראבי"ה בשני גורמים:

(א) בכפרים שמורים נכסי הקהל לבני הקהילה בלבד, לפיכך רשאים בני הקהל – ובשם טובי העיר – לעשות בהם כחפצם ואפילו להוריד בקודש. 'בין אם בנו אותו [את בית הכנסת] משלהם או ניתן מאחרים, כיון שאין רגילין לבוא שם רוב עם, אדעתה דידהו יהיב דמאי דבעי עבדי ביה...'. לעומת זה: 'גבי כרכים מקום סחורה ורגילות לבוא שם רבים סתמא דמלתא כולי עלמא נתנו לבנותו שהרי נתקן לצורך רבים'. לפיכך סמכותם של טובי העיר בכרכים לשנות, למכור ולהוריד בקודש מוגבלת יותר מאשר בכפרים, 'אבל... אי

84 מגילה כו ס"א – רע"ב. והשווה ספר ראבי"ה, שם, שם, עמ' 316–317; במהר"ח אור זרוע, שם, דף 75 ע"א, ובעוד מקומות.

85 ספר ראבי"ה, שם, עמ' 317. והשווה גם ס' תתקצ"ז (כ"י): 'אך בסתם אינו יכול בלא ז' טובי העיר... ובעירכם הוי סתם ולא הוה שבעה', ולכן אינם יכולים לכפות על היחיד. והשווה גם נוסח תשובת ראבי"ה במהר"ח אור זרוע, ס' רכ"ב, דף 74 סע"ד: 'ואע"ג דאמר רבא [מגילה כו] לא שנו, אלא שלא מכרו טו' העיר וכו' ואמתניתין קאי דאוקימנ' בשל כפרים מכלל דבכרכים לא מהני טובי העיר אלא כולם ה"מ בסתם אבל אם בררו אפילו בכרכים מהני'. ושם דף עה ע"א: 'זכי היכי דמהני ברירה בכפרים הכי נמי בכרך'. השווה גם ספר ראבי"ה (כ"י), ס' תתרכ"ה (להלן, עמ' 39): 'דמסקין בפי בני העיר... על יסוד המשפט: '... כענין שבוררין בני כרכים ראש הקהל בזמן הזה... הסיק פרנק, שבימי הראבי"ה לא היתה ברירת הטובים מקובלת עדיין, שהרי מדובר כאן על נוהג לברר ראש קהל אחד (פרנק, עמ' 3, הערה 4). לי נראה שאין כל אחיזה לטענה זו, שכן בתשובתו לחכמי וורמייזה (מהר"ח אור זרוע, ס' רכ"ב, דף 74 ע"ד) הוא ייצא מתוך הנחה, שראשי הקהל (בריכוז!) שם נבררו: 'ומה שטען האפטרופא, שראשי הקהל הסכימו שלא לקבל שבועות על זאת אשיב: אם הובררו טובי העיר מתחילה לנהוג קהלם בכל דבר...', וכאן הרי פוסק ראבי"ה הלכה למעשה. ראה גם השגותיו על דברי ר' אפרים ב"ר יעקב מבונא (כ"י, ס' תתקצ"ז), לעיל, עמ' 35.

בנאוהו בני כרך משלהם כגון שמכרו במעמד אנשי הכרך ולא מיחו ומורידין אפילו למשת' ביה שכרא'⁸⁶.

(ב) מספרם של בני הקהילה בכפרים הוא קטן, ולכן אפשר להניח ששבעה הטובים, גם אם לא נבררו, פועלים למעשה על דעת רוב בני העיר⁸⁷, ומשום כך יש תוקף למכירה של נכסי הקהל, שבוצעה על ידם. לעומת זאת 'גבי כרכים לא מהני שבעה טובי הכרך [אם לא נבררו], ומשום דרבים נינהו מסתמא לא סמכ' עליהו דעתם...'⁸⁸.

ההלכה השנייה המציאה לו תקדים לפעולה ברת תוקף משפטי של טובי הקהל, וראבי"ה נותן לה פירוש רחב: '... נראה לי במעמד אנשי העיר בסתם שלא מיחו בדבר וגם השבעה לא עשו בצנעא שלא יתגלה...'⁸⁹. במלים אחרות, לפי פירוש הראבי"ה יש תוקף למכירה שנעשתה על-ידי טובי העיר, אם הפעולה נעשתה בפרהסיא ובני העיר לא מיחו בדבר. כך משתמע גם ממקום אחר: 'ופי' במעמד אנשי העיר שעושין בפרהסי' ואין מוחה שאם תפרש שצריכים לומר הן, אם כן, לא עשו ז' טובי העיר אלא כלם, ואפילו בכרכים נמי'⁹⁰.

לאמיתו של דבר משתמע מכאן, שבפועל מחייבת כמעט כל פעולה של ראשי הקהל הנבררים את כל בני העיר⁹¹. ראבי"ה ביסס את תפיסתו זו גם על תקדימים מהמקרא ומהתלמוד:

ובמעשה דגבעונים [יהושע פרק ט] כתוב ולא הכום בני ישראל כי נשבעו להם נשואי העדה וילוננו על העדה וגו' [יהושע ט יח]. ומשמע וילוננו דלא ניחא להו ולא ידע' נמי בדבר ואפילו הכי חיילה עליהו. שאם בהתירא היו יכולין לעבור על השבועה ולמה לא הרגום כיון שבאו במרמה. וגם במעשה יהונתן בן שאול (שמואל א יד כד – מה) לא שמע השבועה וחלה עליו... ובשלהי מסכ' תענית [ל ע"ב] אמר רשב"ג לא היו ימים טובים לישראל כט"ו באב ואית דמפרש התם שהותר שבט בנימין לבוא בקהל, דכתיב ואיש ישראל נשבע במצפה וגו'... איש ממנו ולא מבנינו הא לאו הכי חלה אפילו לדרא עלמא, כההיא דהלל דהתקין פרוזבול פ' השולח [גיטין לד ע"ב]

86 ספר ראבי"ה, סי' תק"צ, שם.

87 השוה מהר"ח אור זרוע, סי' ס"ה, דף 19 ע"ג, משמו של הר"י (לעיל, עמ' 10): 'כי כל בני העיר נגזרים אחר טוביהם, והדברים שם אמורים בכפרים.

88 ספר ראבי"ה, סי' תק"ץ, שם.

89 שם, עמ' 316–317.

90 תשובת ראבי"ה במהר"ח אור זרוע, סי' רכ"ב, דף 75 ע"א. השוה גם ספר ראבי"ה (כ"י), סי' תתרכ"ה: 'דכל גזירת ראשי הקהל חייל' אפי' בסתם כל הקהל כל זמן שאינם מוחים בפ' והיינו טעמא דאמרי נמי אבל מכרו ז' טובי העיר במעמד אנשי העיר וכו' שישמעו ולא ימחו. ואין לפרש שישמעו בפירוש, שהרי אם מתרצים פשיט' איצטריך למימר הא אם כן לא מכרו ז' טובי העיר אלא כולן יחד דאפי' אם בכרכים נמי, אלא שתיק' כהודאה דמיא...'

91 ראה: מהר"ם, קרימונה, סי' קס"ה.

דמשמע התם שצריך להמנות ולבטל וכיון שתקנתם וגזירתם קיימת והפקרן הפקר בדבר שתקנת הצבור הוא דכתי' וכל אשר לא יבוא וגו' [עזרא י ח-ט]⁹².
לפי ראבי"ה רשאים טובי הקהל בתוקף סמכותם לעשות בנכסי הקהל לפי ראות עיניהם: למכור, להחליף ולהשתמש בהכנסות לכל צורכי הקהל. סמכות זו חלה גם על נכסי הקודש כגון: בית כנסת, ספרים ותורה. ראשי הקהל מוסמכים לא רק להעלות את דרגת הקדושה, אלא גם להוריד בקודש:

דמסקי' בפרק בני העיר [מגילה כו ע"א-ע"ב] דשבעה טובי העיר מצו למכור כל דברים של בני העיר הקדוש' ואפילו ליקח המעות ולמשת' בהן שכרא... ואפילו אם אחר הקדישן שאינם מבני עירם, ודבר זה הוכחתי במגילה [ראבי"ה, ב, סי' תק"ץ].
אלמא דבר שיש לכל אחד חלק בו כגון בית הכנסת ותיבה וס"ת דאמרי' בנדרים פ' השותפי' [מז ע"ב] הרי עליך חרם ואתה עלי שניהם אסורי' בדברים של אותה העיר כגון בית הכנסת ותיבה וכו' ואפ"ה [=ואפילו הכי] מורידין אותן בלא רשותו מקדושתו...⁹³.

האמור בנכסי הקודש תקף גם בענייני צדקה⁹⁴. טובי העיר רשאים לעשות בה שימוש אף לצרכים שאין להם שום זיקה לצדקה.

ואיתה נמי בפרק השוכר את האומנים [בבא מציעא עח ע"ב] מגבת פורים לפורים מגבת אותה העיר לאותה העיר וכו' עד אין העני רשאי ליקח מהם רצועה לסנדלו... וגבאי וגם הוא דווקא אסורים לשנותה כדפרישית [ראה התוספות לבבא מציעא עח ע"ב, ד"ה 'רבי אליעזר'] אבל בני העיר גרסינן בפרק קמא דבבא בתרא [ח ע"ב] רשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה ולשנותה לכל מה שירצו ונראה לי דאפילו לדבר הרשות שלדעתם נגבית, ואפילו ניתן כבר לגבאי. ואהא סמכינן בזמן הזה שאנו עושין צרכי צבור בכיס של הקהל אף על פי שעיקרו לצדקה ואף על פי שנותנין נמי אורחים לדעת הקהל⁹⁵.

92 תשובת ראבי"ה במהר"ח אור זרוע, סי' רכ"ב, דף עה ע"א. והשווה גם ספר ראבי"ה (כ"י), סי' תתרכ"ה, שם הוא חוזר על ארגומנטאציה זו.

93 ספר ראבי"ה (כ"י) סי' תתרכ"ה. השווה גם ספר ראבי"ה, סי' תק"ץ, תקצ"ב, עמ' 326 ואילך; מהר"ח אור"ז, סי' רכ"ב; מהר"ם, קרימונה, סי' קס"ה. ראה גם מה שכותב מהר"ח אור זרוע בשמו של ראבי"ה. מהר"ח אור זרוע, סי' ס"ה, דף 19 ע"ב.

94 יש להבחין בין צדקה ובין הקדשים לצרכים אחרים, שהרי הבעלים של הדברים המוקדשים לצדקה הם העניים עצמם. ראה בבא קמא לו ע"ב; א' גולאק, יסודי המשפט העברי, א, ברלין תרפ"ב (דפוס צילום: תל-אביב תשכ"ז), עמ' 53. זו היתה גם דעתו של ראבי"ה, ומשום כך סבר שיש לצדקה דין הדיוט, ואסר על הלוואת מעות הצדקה בריבית. ראה בעניין זה אור זרוע, א, הלכות צדקה, סי' ל, וכן במהר"ם, לבוב, סי' תרכ"ה.

95 ספר ראבי"ה, סי' תקצ"ב, עמ' 325, וראה גם עמ' 323 ואילך, וכן סי' תקצ"ז, עמ' 317.

על יסוד עיקרון זה פסק הראב"ה גם הלכה למעשה⁹⁶:

שאלה. ראובן היה חייב לשמעון ממון, ונתברר שלא היה יכול לשלם. לאחר זמן יצא נודד ממקומו וקיבץ מה שהנהו גומל' חסדים בין רב ובין מעט וכשחזר תבעו שמעון לדין, כי ראה שהיכולת בידו [לשלם] וראובן השיב לא אתן ממה שקבצתי כי יש לי ולביתי להתפרנס בו וכו'...

ראב"ה פוסק לטובת ראובן⁹⁷. אחרי שהוא מביא שורה של נימוקים הוא קובע: 'וכן משמע פרק בני העיר במגילה דאין לשנות אלא מדעת טובי העיר'. מסמכותם של טובי העיר לתקן תקנות, והן מחייבות את כל בני העיר. וכך מוסר לנו מהר"ם בר ברוך משמו של ראב"ה⁹⁸:

מכאן פסק אב"י העזרי הלכה למעשה שאם טובי העיר עשו תקנה והחרימו חרם שחייבין כל בני העיר לשומר' בין שמעו החרם והגידו להם ואמרו נואש ולא נכנסו בתקנתם ולא בחרמם אף על פי כן חלה עליהם החרם ועליהם לשמרה. ואפילו אם אמרו בשעה שעשו החרם לא נכנס בתקנתם ובחרמיהם ושאר טובי העיר אמרו לא תפטרו בכך חלה עליהם החרם וחייבים לשמרה.

עם זאת, ראב"ה אינו שוכח שסמכות זו באה לטובי העיר מכוח הציבור כולו, ובעיקרו של דבר הריבונות נשארת בידו. תמיד יש כוח בידי בני הקהילה לבטל את תקנות טוביהם באמצעות עקרון ההחלטה על-פי הרוב. יוצא איפוא שתקנות טובי העיר הן בעלות תוקף במידה שרוב הקהל אינו מתנגד להן:

ונ"ל שאם אחד מבני העיר מוחה בדבר שרוצים ראשי הקהל לעשות או לגזור חרם אם רוב הקהל מסכימים חלה החרם כאשר אבאר ואם לא הסכימו רוב הקהל ומיחו אף הראשים אינם יכולים למחות... אבל הרוב הסכימו והמיעוט מיחו חלה הגזירה עליהם בעל כרחם⁹⁹.

הסכמת הרוב אינה בהכרח הסכמה אקטיבית. ההנחה היא, שפעולת הטובים מייצגת בדרך כלל את דעת הרוב, ורק אם רוב הציבור מביע התנגדות מפורשת, בטל החיוב שבתקנה:

והיינו טעמא דאמרי' נמי אבל מכרו ז' טובי העיר במעמד אנשי העיר וכו' ששמעו ולא ימחו, ואין לפרש שישמעו בפירוש שהרי אם מתרצים פשיט' איצטריך למימר

96 התשובה בספר ראב"ה (כ"י), סי' תתר"ג. ראה: אפטיצ'ר, מבוא, עמ' 212–213, עיקר השאלה והתשובה. קיצור התשובה בספר אור זרוע, שם, הלכות צדקה, סי' י"א.

97 בניגוד לרב שמחה מאשפירא, שחייב אותו לשלם לבעל חובו. ראה אור זרוע, שם.

98 מהר"ם, קרימונה, סי' קס"ה.

99 מהר"ח אור זרוע (לעיל, הערה 92).

הא אם כן לא מכרו ז' טובי העיר אלא כולן יחד... אלא שתיק' כהודאה דמיא... וגם יש לפרש, מעמד אנשי העיר אפי' אין עומדים כולם אלא שבגלוי עושי' ואין מוחה בדבר וגם גזירת הקהל אפילו אם יש אדם שאין שומע החרם חיילא עליהו אע"פ ששוגג היה שלא שמעו לא ידעו...¹⁰⁰.

קשה לקבוע לפי פסקי ראבי"ה שמצויים בידינו, מה טיבו של הציבור, אשר להסכמת הרוב בקרבו כפופים טובי העיר בפעולותיהם, ולו תהא זו הסכמה פאסיבית. הגדרותיו מעורפלות בדרך כלל: 'אנשי העיר'¹⁰¹, 'הקהל', 'כולם', 'בני העיר'¹⁰². במקום אחד נראה שמדובר במסגרת מצומצמת ומוגדרת יותר: 'ואפילו אם אמרו [המתנגדים] בשעה שעשו החרם לא נכנס בתקנתם ובחרמיהם ושאר טובי העיר אמרו לא תפטרו בכך חלה עליהם החרם, וחייבין לשומרה'¹⁰³. יוצא מכאן, שגם הגוף שבסמכותו לאשר או לדחות את ההחלטות של ז' טובי העיר, מורכב מטובי העיר. נראה שמדובר כאן ב'טובי העיר' במשמעות הרחבה של המושג¹⁰⁴. זה מתאים לתיאור של דרכי קבלת החלטות אצל מהר"ם מרוטנבורג¹⁰⁵, וכן לנוסח בתקנות המיוחסות לרבינו גרשם מאור הגולה: 'והרוב מתרצים בדבר מן המהוגנים'¹⁰⁶.

המחלוקת בין ראבי"ה ורבינו תם

מדיוננו לעיל עולה, ששיטתו של ראבי"ה בהלכות הציבור באה בעיקר כדי לתת ביסוס הלכתי לטענת ההנהגה, החילונית ביסודה (היא הנהגת הטובים בימיו), לזכותה להנהיג את הקהילה. לפי שיטה זו נתפסה הקהילה מחד גיסא — כרשות ריבונית שאין לשום גורם חיצוני, כגון סמכות דתית או הלכתית, מרות על היחידים המרכיבים אותה, ומאידך גיסא — כגוף אורגאני, כקורפואציה שבכוחה לקבל החלטות המחייבות את כל מרכיביה. גוף כזה יכול להעביר את סמכויותיו לגוף מצומצם יותר, הנבחר על ידו, אלה הם ראשי הקהל, טובי העיר וכדומה. שני היסודות הללו קשורים אחד בשני ובמידה רבה מותנים זה בזה. המחקר המודרני נוטה לעתים קרובות להציג את שיטת ראבי"ה בהנהגת הציבור כאנטי־תזה לשיטת רבינו תם¹⁰⁷. לאמיתו של דבר עמדו כבר חכמי ישראל בימי הביניים על הניגוד שבין שתי השיטות¹⁰⁸. המחלוקת בין שני האישים מוצאת את אחד מביטוייה

100 ספר ראבי"ה (כ"י), סי' תתרכ"ה. השווה גם מהר"ח אר"ז, שם (לעיל, עמ' 38 הערה 90).

101 ספר ראבי"ה, שם.

102 מהר"ח אר"ז, סי' רכ"ב.

103 ראה לעיל, הערה 98.

104 עיין לעיל, עמ' 30.

105 לעיל, עמ' 32.

106 פינקלשטיין, עמ' 121.

107 ראה לעיל, עמ' 22–23, וראה גם אלון, המשפט העברי, א, עמ' 581–582.

108 ראה מהר"ח אור זרוע, סי' רכ"ב, דף ע"ב; מרדכי למסכת בבא בתרא, סי' תפ"ב בסוף. ר' ישראל

האופייניים בפירוש הברייטא בכבא בתרא ח ע"ב: 'ורשאין בני העיר להתנות על המדות ועל השערים ועל שכר הפועלים ולהסיע על קיצתן'. ראבי"ה פירש את הברייטא¹⁰⁹: 'אם רוב הקהל מסכימים אל גזירת ראשיהם יכולים מן הדין לכפות את המיעוט להיות ציית לתקנתם'. רבינו תם פירש את הברייטא: 'ורשאין בני העיר להסיע. ולהפסיד ממון את העובר על הקצבה שקצבו והתנו ביניהם לדעת כלם שנתרצה בתחלת התקנה ועתה עובר עליה והוא שעשאוה בחבר עיר... אבל להפקיע ממון שלא מדעת בעלים אסור אם לא על ידי הפקר צבור או בית דין¹¹⁰'. ראבי"ה בעצמו היה מודע לניגוד שבין שתי השיטות, והוא הציג אותו ללא שום טשטוש או תירוץ:

והארכתי לפרש לפי שיש מרבתי שהיו אומרים דהא דתניא רשאין בני העיר לקיים תנאם ולהסיע על קצתם ה"מ [=הני מילי] אם כלם נאותו יחד והוא עמהם ושוב עבר על תנאם דומיא דהנהו תרי טבחי [בבא בתרא ט ע"א] אבל בלא דעתו לא אלימי לעשות, והפקר ב"ד הפקר לא שייך הכא. כך היה אומר מורי הזקן (ממייץ) [ממייץ] צוק"ל ואני את אשר עם לבבי כתבתי ואם שגיתי הורוני רבותי¹¹¹.

פינקלשטיין ואיגוס, ובמידה רבה גם בער, ראו את עיקר המחלוקת בין שיטת רבינו תם ובין שיטת ראבי"ה בהתייחסות השונה אל זכויות הפרט בתוך הקהילה. בניגוד לראבי"ה, שחייב את המיעוט לציית להחלטת הרוב, עמד רבינו תם על משמר זכויותיו של היחיד, ופטר אותו מציות לתקנה שתוקנה שלא מדעתו, גם אם הרוב הסכים עליה. רק תקנה שהתקבלה על דעת כולם נחשבה בעיניו כבעלת תוקף¹¹². ואולם, נראה כי המחלוקת על זכויות המיעוט בקהילה היא בעלת חשיבות משנית בפולמוס; לאמיתו של דבר היא משקפת מחלוקת אחרת – והיא העיקר – שבמרכזה עומדת שאלת מקורו ומהותו של השלטון הקהילתי. בכך חש כבר בער. בהתייחסו לביטוי 'חבר עיר' בפירושו של רבינו תם, שהובא לעיל, העיר בסוגריים: 'וכפי שמוסיף ר"ת, צריכה להתקבל התקנה על דעת "חבר עיר", ר"ל חכם העיר, לפי פירושו; אבל זה אינו מעניינינו כאן'. ובהערה הוסיף: 'זהו אחד המקומות הקלאסיים והאמתיים, שבהם ביקשו בעלי ההלכה של ימי הביניים לחזק בהנהגת הקהילה את השפעת הכוח "הדתי" לעומת הכוח החילוני'¹¹³.

איסרלין (אמצע המאה ה'ט"ו), תרומת הדשן, ווארשא תרמ"ב, חלק פסקים וכתבים, סי' רנ"ג. שו"ת ר' יוסף קולון, ויניציאה רע"ט, שרש קפ"א, דף ריד ע"ב. שו"ת הרמ"א, וורשא תרמ"ג, דף כא ע"ג, והשווה גם שם, סי' ע"ב, תשובת מהר"ם פאדובה.

109 מהר"ח אור זרוע, שם.

110 מרדכי למסכת בבא קמא, סי' קע"ט, והשווה גם מרדכי למסכת בבא בתרא, סי' ת"פ, ותשובות מיימוניות לשופטים, סי' י'. בעניין זה ראה: אלבק, רבינו תם, עמ' 128 ואילך.

111 מהר"ח אור זרוע, שם. המורה הזקן ממין הוא רבינו אליעזר ב"ר שמואל ממייץ. מורה של הראבי"ה ותלמיד רבינו תם. ראה: אפסוביצר, מבוא, עמ' 246–247, 312–315; אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 154–164.

112 פינקלשטיין, עמ' 49–51; איגוס (לעיל, הערה 4), עמ' 92–94; בער, היסודות, עמ' 39–40.

113 שם, עמ' 39.

לדעתנו יש לראות את המחלוקת על דרכי קבלת ההחלטות בקהילה כהשתקפות של מחלוקת מקיפה יותר על מהותה של הקהילה: בשיטת רבינו תם – בניגוד לשיטת ראבי"ה – הקהילה אינה קורפוראציה ואיננה רשות ריבונית. לכל היותר היא שותפות מוגבלת, שאינה יכולה לכפות על היחיד שלא מדעתו. כל תקנה שמתקנים בני העיר טעונה איפוא הסכמה כללית¹¹⁴. אבל גם הסכמה זו אינה מספיקה, וכדי לתת תוקף לתקנה דרושה גם הסכמת חבר עיר, דהיינו תלמיד חכם המתעסק בצורכי הציבור, שסמכותו לא באה מכוח הקהילה, אלא מכוח בקיאותו ומומחיותו: 'והיא שעשאוה בחבר עיר כי הנהו תרי טבחי שנתרצו וחזר בו האחד'¹¹⁵.

בשיטת רבינו תם קיימות רק שתי דרכים, שבאמצעותן ניתן לכפות על היחיד לשלם ממון בעל כורחו. דרך אחת היא באמצעות 'הפקר ציבור'. דהיינו אם הושגה קודם לכן הסכמה כללית והיחיד היה שותף לה. כזכור, טעונה הסכמה זו אישור של חבר עיר. אם לא היתה הסכמה כללית ישנה דרך שנייה: באמצעות הפקר בית-דין¹¹⁶. המושג 'הפקר בית-דין' מתפרש על-ידי רבינו תם כדלהלן:

[וה"ר] מרדכי מצא בשם ר"ת דרשאין בני העיר להסיע על קיצתן – האי רשאין אלהסיע [כך!] קאי פי' היכא דכבר התנו ביניהם, אבל לא התנו מתחילה אין כח בבני

114 השווה למשל הגהות אשרי למסכת בבא בתרא, פרק ב, סי' י"ב: 'תקן רש"י בצרפת שמי שיש לו מעות אחרים בחצי רוח יתן מס מן החצי ומשל עובדי כוכבים אינם נותנים כלום. במקום שאין תקנה זו השיב ר"ת שמן הדין אין לו ליתן כלל משל אחרים שהלווהו לחצי רוח ואם רוצים לתקן לתת משל אחרים מעתה והלאה ושמעון מעכב הדין עמו, אם הוא משובם, אבל יכולין לומר למלך: שמעון יש בידו משל אחרים שאין נותן ממנו...'. השווה גם כרם חמד, ז' (1848), עמ' 48–49, ושם נוסח מלא יותר של התשובה. בעניין זה ראה: אלבק, רבינו תם, עמ' 134.

115 מרדכי למסכת בבא קמא, סי' קע"ט (על-פי בבא בתרא ט ע"א). השווה גם תשובת רבינו תם לר"י, המצוטטת במהר"ם, פראג, סי' רס"ח: 'וכל האומר אחר המנהג יש לילך שוטה גמור הוא, אם קיימו בני העיר ביניהם... ובחבר עיר כדמוכח בשמעת' [בבא בתרא ח ע"ב] דרשאין בני העיר להסיע על קיצתן וצריך מדעת כלם'.

יש לשים לב לעובדה, שתביעתו של רבינו תם לשיתופו של 'חבר עיר' בתיקון התקנה היא חד משמעית ובלתי מסויגת. מבחינה זו רבינו תם יוצא דופן בין חכמי ההלכה של ימי הביניים. הללו נטו בדרך כלל להגביל את התביעה לשיתופו של אדם חשוב בתהליך קבלת ההחלטות. חלק מהם פטרו מכל וכל את הקהילה מלהודק לאישורו של אדם חשוב, בנימוק שהדרישה בבבא בתרא ט ע"א חלה רק על איגודים תת-קהילתיים, כמו איגודים של סוחרים או בעלי אומנות. בעניין זה ראה אלון, המשפט העברי, א, עמ' 609 ואילך. רוב הפוסקים, שהזיקו את הקהילה להסכמתו של אדם חשוב לכל תקנותיה, התנו את תביעתם בכך שאישיות כזו אמנם נמצאת בקהילה. בעניין זה ראה תשובת חכמי מגנצא הנזכרת לעיל (עמ' 26–27), וכן מהר"ם פראג, סי' תתקס"ח. השווה גם דברי רשב"א (שאלות ותשובות הרשב"א, פיעטרקוב תרמ"ו) מהדורת צילום ירושלים תש"ך, ד, סי' קפה): '... ובלבד שיהיה בהסכמתו אלו תלמיד חכם שבעיר, אם ישנו בעיר, או אדם חשוב שנתמנה פרנס על העיר שאם יש תלמיד חכם או פרנס שנתמנה על הציבור ועשו שלא מדעתם אין הסכמתם הסכמה'. וכן ראה שו"ת מהר"ם מינץ, סלונקי תקס"ב, סי' ט"ו.

116 השווה דבריו במרדכי למסכת בבא קמא, סי' קע"ט: 'אבל להפקיע ממון שלא מדעת בעלים אסור אם לא ע"י הפקר ציבור או ב"ד'. ראה בעניין זה אלבק, רבינו תם, עמ' 128 ואילך.

העיר להכריח אחד מבני עירם למה שירצו. ודקאמר הפקר ב"ד הפקר כגון בי דינא דרב אמי ורב אסי דאלימי הוו לאפקועי ממונא כדאיתא בפרק השולח [גיטין לו ע"ב]: והא דאמר' ובאת אל הכהנים וכי תעלה על דעתך וכו' היינו שבכל זמן שבדורם אין גדול כמותו אין בדינו להפקיע ממון¹¹⁷.

בניגוד לחכמים בדורות קודמים, שנטו לראות בכל בית-דין המורכב מראשי הקהילה המקומית 'בית דין חשוב'¹¹⁸, רבינו תם ראה רק בבית-דין מסוג בית דינים של ר' אמי ור' אסי בית-דין כזה.

בער סבר שלדרישה זו לא היה מקום במציאות של ימי-הביניים¹¹⁹. עיון בהשקפותיו ובפעולותיו של רבינו תם מראה, שעמידתו על סמכות 'בית דין הגדול' אינה תיאורטית¹²⁰. מסורות שונות חוזרות בעקשנות על הגירסה שרבינו תם כתב פרוזבול: 'ר' ת' כתב פרוסבול כי היה אומר דלא בעינן אלא ב"ד חשוב שבדור'¹²¹. מזה אפשר להסיק, שלפי שיטת רבינו תם החשוב בדור או גדול הדור¹²² מוסמך לפעול כבית דינים של רב אמי ורב אסי, דהיינו למלא את תפקיד בית-דין-הגדול, שהוא בלבד יכול לכפות על היחיד לציית לתקנה שלא הסכים לה. נראה כי רבינו תם ראה את בית דינו כבית-דין כזה, ועל רקע זה יש לראות גם את פעילותו הציבורית במישור העל-קהילתי, ובראש וראשונה את פעולתו בתיקון תקנות לכלל הציבור היהודי בצרפת ובאשכנז¹²³. כל זה עולה בקנה אחד עם שיטתו של רבינו תם לפיה איש ההלכה ולא הקהילה הוא הסמכות הריבונית בציבור היהודי.

117 מרדכי על מסכת בבא בתרא, סי' ת"פ.

118 ראה לעיל, עמ' 32. השווה גם תשובת רבינו יוסף טוב עלם בספר ראב"ן, דף ע, סי' ק'.

119 בער, היסודות, עמ' 39.

120 על תפיסתו של רבינו תם את המושג 'בית דין הגדול' השווה גם התוספות לכבא קמא קיב ע"ב, ד"ה 'מציי': 'נראה לר"ת דכ"ש תובע [מציי למימר לבית דין הגדול אזילנא]... ואע"ג דאמר בפרק זה בורר [סנהדרין לא ע"ב] אמר אמימר הלכתא כופין אותו והולך עמו למקום הועד מסיק דהני מילי מלוה אבל לזה עבד לאיש מלוה ולא מ"ל [=מציי למימר] נלך למקום הועד. בית הועד לאו היינו ב"ד הגדול, דבית הועד היינו מקום ב"ד קבוע, אבל יש ב"ד הגדול ממנו בחכמה והלכתא אפ' לווה מציי למימר לב"ד הגדול קאזילנא אבל לבית הועד לא...', והשווה דבריו במרדכי לסנהדרין, רמז תש"ט: '... בזמן הזה שאין נשיא בישראל נראה דגדול הדור הוי ב"ד הגדול וכן היה אומר ר"ת לפי שהיה נשיא גדול בתורה הוא דמיקרי ב"ד הגדול...'

121 ראה התוספות לגיטין לו ע"ב, ד"ה 'דאלימי'; ראה גם רא"ש לגיטין, פרק ד, סי' י"ג. השווה הכתוב בגמרא שם: 'כי תקין הלל [פרוסבול] לדרי עלמא כגון בי דינא ידיה וכו' רב אמי ורב אסי דאלימי לאפקועי ממונא אבל לכולי עלמא לא...'

122 על האינטרפרטאציות השונות למונח 'גדול הדור' במחשבה הציבורית של חכמי ישראל באשכנז ובצרפת בימי הביניים המוקדמים ראה: איגוס (לעיל, הערה 42), עמ' 211 ואילך.

123 ראה: אלבק, רבינו תם, עמ' 132–133, 140–141; אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 70–71; פינקלשטיין עמ' 152–170. על מידת האוטנטיות של התקנות הללו ראה מה שכתב ש' שוורצפוקס, ספר בר אילן — קובץ העשור, תשכ"ז, עמ' 215–216. ראה גם אלבק, רבינו תם, עמ' 133, 140–141. יש לשים לב גם אל הנוסח המצוה, שנקט רבינו תם בפנותו אל הציבור היהודי בקהילות שונות, לעתים גם מעל לראשי מנהיגיהן. ראה על כך אצל אורבך, בעלי התוספות, עמ' 70 ואילך. לאחרונה תיאר גם ר' חזן את פעילותו של רבינו תם במרכזו של ארגון על קהילתי בצרפת ובאיוור הריינוס. ראה: R. Chazan, 'The Blois Incident of 1171', *PAAJR*, XXXVI (1968), pp. 13-31

נראה איפוא, שהעיקר בשיטת רבינו תם אינו בהכרח השאיפה להגן על היחיד מפני שררת הרוב, אלא הצורך לכפוף את הקהל למרותה של הסמכות הדתית-הלכתית. לאור זה נוכל לראות את הארגומנטאציה של ראבי"ה כהתפלמסות ישירה עם מרכיביה העיקריים של שיטת רבינו תם. כנגד תביעתו של רבינו תם, שהחלטות הקהילה תהיינה בהסכמת החבר עיר, על-פי האינטרפרטאציה המקובלת, הביא ראבי"ה פירוש שונה לחלוטין למושג. כנגד תביעתו של רבינו תם, לפיה רק בית-דין חשוב מוסמך להעניק תוקף מחייב להחלטה שהמיעוט לא הסכים לקבל עליו, טען ראבי"ה, שהנהגת הקהילה היא סוכרנית בתחומה ואינה כפופה להחלטות בית-דין. ולבסוף, נגד מגמתו של רבינו תם לצמצם את כושר הפעולה העצמי של הקהילה על-ידי התנייתו בהסכמה כללית, טוען ראבי"ה לזכותו של הרוב לכפות ולחייב את המיעוט, ומדגיש את חשיבות המוסד השלטוני שהוסמך על-ידי הרוב לפעול בשמו.

המחלוקת בין שיטת רבינו תם ובין שיטת ראבי"ה באה לידי ביטוי בנושאים ספציפיים, הקשורים לדרכי הנהגת הקהל. בכולם ניפרת מגמת רבינו תם להחליש את סמכות הקהילה, לעומת מגמתו ההפוכה של ראבי"ה. בין הנושאים שהם חלוקים בהם בולטת תקנת 'חרם היישוב': 'ר' לא היה מודה בחרם היישוב, כי אם קדמונינו לא הנהיגו חרם היישוב, אלא בשביל אֶלְמִים ומוסרים שאינם רוצים לפנות לתקנת הקהל ושאנים רוצים לפרוע עמהם מס, אבל על אחרים אין חרם'¹²⁴. לעומתו קובע הראבי"ה:

ונ"ל על עצמן רשאיין לגזור שפל מי שיבוא בעיר לדור שלא מרצונם שלא ישאו ויתנו עמו ויבדלו ממנו, ואם יש רב בעיר יכול גם [לגזור] על הבא לדור וחלה עליו גזירתו, ואם הוא רבו [והוא] תלמידו¹²⁵.

124 אור זרוע, א, סי' קט"ו, דף 41 ע"ב, בתשובת משה ב"ר חסדאי. התשובה מופיעה גם במהר"ם, לבוב, סי' קי"א. השווה גם מרדכי על מסכת בבא בתרא, רמז תקי"ז: 'כתב אביאסף וז"ל ראיתי בפירוש ר"ת ואי שייך בכרגא דמתא שרוצה להיות שייך בכרגא לתת עמהן ולישא בעול כמו בני העיר מכאן ואילך לא מצי מעכב ויהיה כבני העיר, והמקבילה במהר"ם, לבוב, סי' ע"ז. עיין גם פינקלשטיין, עמ' 14-15, 376-377; אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 91, הערה 27; אלבק, רבינו תם, עמ' 133-134; L. Rabinowitz, *The Herem Hayyishub*, London 1945; רות קסטנברג-גלדשטיין, 'חזקת הישוב, חרם הישוב והמצאות של ימי הביניים', תרכ"ב, מז (תשל"ח), עמ' 216-229.

125 מהר"ם, לבוב, שם; מרדכי, שם, בשם אביאסף. ראה גם מהר"ם, לבוב, סי' ע"ח: 'תשובת הבאים מאי הים, והמקבילה במרדכי, שם, בשם אביאסף, והשווה הגהות אשרי על בבא בתרא, פרק ב, סי' י"ב. על גישתו של ראבי"ה לחרם היישוב עיין גם בתשובת ר' יצחק ב"ר משה אור זרוע, שפרסם י"ז כהנא, סיני, יג (תש"ג-תש"ד), סי' תקכ"ח, עמ' 3. בשני מקרים הגביל ראבי"ה את כוחה של הקהילה לגזור את חרם היישוב: (א) לגבי תלמידי חכם שמבקש להתגורר בתחומי הקהילה: 'ועוד נ"ל דלצורבא מרבנן דוחקים אותם להתיר לו...'. ראה מהר"ם, לבוב, שם; מרדכי, שם. (ב) לגבי פליטים: 'נ"ל אם בורחים בני היישוב לישוב אחר מפני פחד וסכנה אין יכולין לעכב בני היישוב בידם מלהלוות ולהריות שעור חיותם וכפי טפול ביתם עד אשר יעבור זעם וכפי מיעוט ממונם שנושאים ונותנים בו ישאו עמהם בעול מושלי העיר...'. מהר"ם, לבוב, סי' ע"ט; מרדכי על מסכת בבא בתרא, סי' תקי"ט, בשם אביאסף, והגהות אשרי שם.

נושא אחר, שבו חלוקות שיטות רבינו תם וראב"ה היא הצדקה. רבינו תם, לשיטתו, התנגד לכפיית הצדקה:

ועוד היה מפרש רבנו תם זצ"ל, דודאי אין בני העיר יכולין לכופ אחד לצדקה ולא לכל דבר שאינו תקנת העיר, דהא דכפיי רבא לרב נתן בר אמי [בבא בתרא ח ע"ב], היינו שהי' כבר קצבה ותנאי ביניהם ונתרצו בה מעיקרא ועתה לא רצה לקיים הקצבה לפיכך אכפייה. ופעמים הי' רבי' תם זצ"ל מפרש שקבלו עליהם בני עירו של ר' נתן בר' אמי שיהא רשות לגבאים לכופ אותם, לפיכך כפה אותם רבא¹²⁶.

להבחנה זו אין מקום בשיטת ראב"ה. כפי שראינו לעיל, הסמיך את טובי העיר לא רק לכפות על בני העיר ולהפקיע ממון מהם ללא הגבלה, אלא גם להפקיע את כספי הצדקה, ואפילו מבני עיר אחרת שבאו לעירם.

נראה שגם רבינו תם וגם ראב"ה חייבו שימוש בכספי הצדקה למטרות שונות מאלו שלשמן הוקדשו, אלא שיש לשים לב להבחנה הדקה בין השניים. ראב"ה לשיטתו הסמיך את טובי העיר לעשות בנכסי הקדש ובכספי צדקה כפי ראות עיניהם. לעומתו ר"ת נוהג לתת מעות הקופה לשומרי העיר לפי שעל דעת בני-העיר נותנים אותם¹²⁷. כיצד ראה רבינו תם את דעת בני העיר, ראינו כבר למעלה: 'דעת כלם ובחבר עיר'. ודומה שההדגשה צריכה להיות על 'חבר עיר', שכן לא במקרה נאמר כאן שרבינו תם עצמו היה נוהג לתת את מעות הקופה לשומרי העיר¹²⁸.

בכמה מקומות מובאת גירסה שונה במקצת משמו של רבינו תם: 'רשאיין בני העיר להסיע על קיצתן פר"ת [=פירש רבינו תם] שנעשית [הקיצות] מדעת כל טובי העיר [מדעתן או מחמתן] וטובי העיר הוו כחבר עיר וכל כמיניה'¹²⁹. לכאורה משמיע לנו רבינו תם בגירסה זו השקפה דומה להשקפת ראב"ה על טובי העיר. אבל לאור שיטתו של רבינו תם שתוארה לעיל, אין ספק כמעט שרבינו תם זיהה את טובי העיר עם תלמידי החכמים, ואמנם כבר ראינו, שעד זמנו של רבינו תם היתה שכבת הטובים מורכבת בעיקר מתלמידי חכמים. סמכותם של אלה באה להם מכוח תלמודם ולא דווקא מכוח ברירה או ייצוג. משום כך משווה אותם רבינו תם לחבר עיר¹³⁰.

126 אור זרוע, א, הלכות צדקה, סי' ד'. ראה גם התוספות לבבא בתרא ח ע"ב, ד"ה 'אכפיה'. ראה מה שכתב בנידון אלבק, רבינו תם, עמ' 134–135.

127 בתוספות לבבא בתרא, ח ע"ב, ד"ה 'ולשנות'. ראה גם מרדכי לבבא בתרא, רמז תפ"ה.

128 עמדתו מתבררת גם ממקור אחר. ראה אור זרוע, א, הלכות צדקה, סי' ה': 'והביא ראייה לדבריו רבי' תם מפ"ק דערבין [דף ו ע"א]: האומר סלע זו לצדקה עד שלא בא' ליד גבאי מותר לשנותה ומשכנתה ליד גבאי אסור לשנותה... והא רב ינאי יזיף ופרע... הא למדת שמותר לשנות קודם שבאת ליד גבאי דבידו לחלק [אבל משכנת לידן] אסור לשנותה אבל אם הגבאי בר עשויי כרב ינאי מותר'. מכאן יוצא בבירור, שכדי לשנות דרושה סמכות של איש הלכה שהוא 'בר עשויי'.

129 מרדכי על מסכת בבא בתרא, סי' ת"פ; מהר"ם, קרימונה, סי' ר"ל; שו"ת אור זרוע ומהר"ם בר ברוך, מהדורת י"ז כהנא, סיני ח (תש"א), סי' צ"ג.

130 מהר"ם מרוטנבורג פירש את דברי רבינו תם: 'הטעם דטובי העיר הוי בעירם למה שהובררו כמו גדולי

המחלוקת בין ראבי"ה לרבינו תם היא איפוא מסימניה של התמורה באשיות ההנהגה הקהילתית באשכנז. השניים מגיבים, כל אחד על-פי דרכו, על התהליכים החברתיים שעיצבו את דמותה של הקהילה בתקופה זו.

שיטת ראבי"ה והתקנות המיוחדות לרבינו גרשם מאור הגולה שיטתו של ראבי"ה משקפת את התפתחות החשיבה הציבורית בדורו, מחד גיסא, ומאידך גיסא טבעה את חותמה על חשיבה זו עצמה ועל ביטוייה הלגיסלאטיביים. כבר בחייו של רבינו תם, ולכל המאוחר בדור שלאחריו, נמצאו חולקים על תפיסתו בשאלות שונות הקשורות להנהגת הקהילות. קולותיהם נשמעו בבירור בחוגם של ר' יצחק בר' אברהם, ואחיו, רבינו שמשון משנץ¹³¹. המחלוקת נגעה בעיקר בשני נושאים: בבעיית 'הכפייה בצדקה' ובשאלת סמכותו של 'בית-הדין-הגדול'. בניגוד לרבינו תם שפסק שאין כפייה בצדקה¹³², קבע ר' יצחק בר אברהם (ריצב"א) פסק הפוך:

ור' יצחק בר אברהם זצ"ל השיב הלכה למעשה שאם אדם אינו רוצה ליתן שיכולין בני העיר לכוף אותו דאשכחן דרבא אכפיי' לרב נתן בר אמי ואפיק מני' ד' מאה זווי לצדקה דאע"ג [=דאף על גב] דכל מ"ע [=מצוות עשה] שמתן שכרה בצדה אין ב"ד של מטה מוזהרין עליה נראה לו כמו שפ' רבי' יצחק בר שמואל זצ"ל דמצות ל"ת [=לא תעשה] היא דכתי' לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך ולעצמו נראה לו לפרש וגם ר' שמשון אחיו זצ"ל פ' כדבריו דאפילו מ"ע שמתן שכרה [=בצדה] כופין אלא שאין נענשים אם לא יכופו ויחזרו ויכופו עד שתצא נפשו¹³³.

הדור בכל מקום, כמו שגדולי הדור הפקדם היה הפקר בכל מקום דמגדר מלתא ותקנתא כך [טובי העיר] היה הפקדם הפקר' (מרדכי, שם; מהר"ם, קרימונה, שם; סיני, שם). זהו, כמובן, פירוש אנאכרוניסטי, והוא משקף את התנאים והתפיסה של מהר"ם בר ברוך, אבל הוא זר לתפיסתו של רבינו תם. ראה בעניין זה אלבק, רבינו תם, עמ' 130, הערה 46.

131 שניהם למדו אצל רבינו תם (אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 261, 273). רבינו תם נפטר בשנת 1171 (אפטוביצר, מבוא, עמ' 361). הריצב"א נפטר בשנת 1210 (אורבך, שם, עמ' 270). רבינו שמשון משנץ עלה לארץ-ישראל בשנת 1211, ונפטר בה לפני שנת 1216 (שם, עמ' 276–277).
132 לעיל, עמ' 46 ואילך.

133 אור זרוע, הלכות צדקה, סי' ד, והשווה התוספות למסכת בבא בתרא ח ע"ב, ד"ה אכפיה. את עמדתו של הריצב"א הלכה למעשה נמצא בתשובה אחרת שלו, שהובאה גם היא בספר אור זרוע (שם, סי' כ"ג): 'השיב רבי' יצחק בר' אברהם זצ"ל: נראה בעיני שאם יש לאדם קרוב בעיר אין רשאי ליתן צדקה שלו לקרובו לבדו אלא לגבאי העיר יתנהגו והם יחלקוה לכאור"א [=לכל אחד ואחד] דאפי' בני העיר שהלכו לעיר אחרת ופסקו עליהם צדקה אין מביאין אותה עמהם אם יש שם חבר עיר, אלא תנתן לחבר עיר... וכ"ש זה שאינו רשאי ליפרש מעיקר העיר ופרנסיה, ואמר נמי בתוספתא דמגילה [ב, טו]: והפוסק — צדקה — עד שלא יזכו בה פרנסים [רשאי לשנותה, משזכו בה פרנסים] אינו רשאי לשנותה לד"א [=לדבר אחר] אלא מדעתם משמע דלדעת פרנסים צריכה להתחלק, וכש"כ אם קרובו חוץ לעיר שאינו רשאי ליתנה לו'. השווה לעומת זאת עמדת הר"י, שם, סי' כ'. בעניין זה ראה גם איגוס (לעיל, הערה 4), עמ' 85. ואולי אפשר להבין מתשובתו של הריצב"א, שגם הוא מפרש את המונח 'חבר עיר' במשמעות הקיבוצית, כלומר 'עיקר העיר ופרנסיה'.

בנושא השני, החולק הוא רבינו שמשון משנן:

האידינא לא בעי דיסקיא אלא הגדול שבעיר חשוב בית דין הגדול כדפי' רבינו שמשון זצ"ל דמאחר שאנו רחוקים יותר מדאי סברא היא דגדול חשוב בית דין הגדול וכגון שהוא מומחה ויודע להוציא דין תורה לאורה, דאיכא למיחש לרמאין שלא ידחו עצמם כל שעה מן הדין באומנם לב"ד הגדול קאזילנא, וכבר שאל הרב יעקב [הוא יעקב ב"ר מאיר, רבינו תם] מרבנו שמשון זצ"ל והשיב לו מנהג קדם על בית דין דעירנו אודיעך כי אחד מבני עירנו המזמין את אחד חבירו לדין על כרחו ידון כאן ואינו יכול לדחותו שלא יטעון עד יום השלישי אבל דיינין בוררין להם לאלתר זה בורר לו אחד וזה בורר לו אחד. ואם אכסנאי הוא המזמין אחד מבני עירו נאולי צריך להיות: עירנו או שני אכסנאים שמזמיני' זה את זה בוררין להם לאלתר וזו מנהג הגון וכשר מפני הרמאים עכ"ל¹³⁴.

תפיסה זו מנוגדת לשיטת רבינו תם, המצמצמת את סמכויות הכפייה של בית-הדין-המקומי ומאפשרת ליחיד לפנות אל בית הוועד או אל בית-הדין-הגדול.

על יסוד תשובתו הנזכרת של רבינו שמשון משנן לרבינו תם, שבה נזכר לראשונה בספרות הפוסקים של ימי-הביניים מנהג חרם בית-דין, הניח בער, שקובץ התקנות הנפתח במלים: 'כל מקום שיש בו חרם של ב"ד'¹³⁵, שמקובל ליחסו לרבינו גרשם מאור הגולה, נתקן במחצית השנייה של המאה הי"ב בחוגו של רבינו שמשון משנן¹³⁶. נראה שלהנחה זו אין יסוד מספיק. אין בתשובותיו של רבינו שמשון משנן התייחסות לבעיות מרכזיות אחרות הנידונות בתקנות הנ"ל. כך לא מצינו אצלו גילוי דעת ביחס לבעיה של החלטה על-פי הרוב, או על-פי הכלל. הוא אמנם הסמיך את הקהל לכפות על הצדקה, כאחיו, אבל לא

134 אור זרוע, ב, חלק שלישי, פסקי כבא קמא, סי' תל"ו, דף 68 ע"א. השווה גם מרדכי לסנהדרין, רמז תש"ט ראה גם אור זרוע, א, סי' תשע"ה, דף 230 ע"א: 'ועל דבר הדין שהומינן למיידבורק לפני ה"ר... אין בדבריו כלום כי יש בעירך ה"ר יעקב כהן שהוא מומחה לרבים ואפילו אם לא היה בעירך כבר נהגו בכל מקומות ששוכרין להם בעלי טענות ושולחין במקום ששניהם חפצים. וכן הנהיג רבינו שמשון זצ"ל מפני הרמאים'.

135 והמשך התקנה: 'אם עובר איש דרך שם ובא אחד והומינן לדין ע"פ החרם בפני עדים אפי' בשוק חל עליו החרם מיד שיבא לב"ד לטעון ואפי' שלא בעדים חל עליו החרם דלא אברו סהדי אלא לשקרי אך שאין יכולי' לכתוב עליו סרכנות אלא בעדים ואחרי טענותם אם רוצה הנתבע ילך לדרכו וא"צ להמתין עד שיפסקו הדין ועל התובע לחזור אחרי ולשלוח לו פסק דינו' (מהר"ם, פראג, סי' קנ"ג). נוסח דומה שם, סי' תתרכ"ב. הנוסח המלא של התקנות, על גירסאותיהן השונות, הובא על-ידי פינקלשטיין, עמ' 119-126.

136 ראה: F. Baer & L. Finkelstein, 'Jewish Self-Government in the Middle Ages', *MGWJ* LXXI (1927), pp. 392-395; 'Nachwort zu diesem Aufsatz', *ibid.*, LXXIV (1930), pp. 31-34; ראה גם בער, היסודות, עמ' 30-31, הערה 9, ובעמ' 37, הערה 28. תשובתו של פינקלשטיין ראה 'Zu den Takkanot des Rabbenu Gerschom', *ibid.*, LXXIV (1930), pp. 23-31 וכן ראה מה שכתב לאחרונה א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 57), עמ' 137 ואילך. הוא דוחה שם את הנחותיו של בער.

הסביר באיזו דרך כופין ומי מוסמך לכפות. מחוץ לזה ידוע שהתנגד להתערבותו של גורם חיצוני בעניינים הפנימיים של הקהילה, דהיינו לפגיעה בריבונותה של האחרונה בתחומה. שתי המגמות הללו כשלעצמן אינן חדשות. אפשר לגלות עקבותיהן אצל פוסקים בדורות הקודמים. ואמנם מצינו מגמות כאלה כבר אצל רבינו יוסף ב"ר שמואל טוב עלם¹³⁷, אצל רש"י¹³⁸ ובייחוד אצל ראב"ן¹³⁹. ואמנם רבינו שמשון משנן מדבר על 'מנהג קדם על בית דין דעירנו'¹⁴⁰.

הדעת נותנת, שלפחות חלק מהתקנות הללו נתחברו בזמנו של ראבי"ה ובחוגים קרובים אליו¹⁴¹. הדברים אמורים בראש וראשונה בתקנה החמישית¹⁴²: 'ואם עושי' בני העיר תקנת עניים או תקנות אחרות והרוב מתרצים בדבר מן המהוגנים אין האחר' ראש' לבטל התקנה ולומר נרד עמכם לב"ד כי אין ב"ד לישב ע"ז כי הכל הולך לפי ראות טובי העיר כי כן מנהג קדמונים'. התקנה מביעה בדיוק את השקפותיו של ראבי"ה על דרכי קבלת החלטות

137 פעל בצרפת במאה הי"א, בדור שלפני רש"י. על עמדתו בשאלת ריבונות הקהילה ראה תשובתו במהר"ם, לבוב, סי' תכ"ג: 'ומצינו שנתנו חכמים כח וחוקר לכל קהילה וקהילה לעשות תקנה לעצמן ואין לקהילה אחרת רשות לבטלה...', והשווה גם תשובתו בתשובות בעלי התוספות, מהדורת א"י איגוס, ניריורק תשי"ד, עמ' 41: 'ולא מצינו שעיר אחת יכולין להטיל ממון על בני עיר אחרת, לא משום רוב חכמה ולא משום רוב ממון או מניין. ואפילו למצווה...'

138 ראה תחצור"ל, סי' כ"ז. שם הוא מטעים את העיקרון של ריבונות הקהילה בתחומה: 'ואם נעשה הדבר זה בפני חשובי העיר קיימ' לן אסמכת' קניא והוא דקנו מיניה בב"ד חשוב ואפי' יש חשובין מהן בשאר מקומות אין לנו אלא ב"ד של אותו מקום...'

139 ספר ראב"ן, דף קיג: 'והאידנא נהגו שאפילו לזה אומר נדון כאן ששומעין לו. ונראה לי משום דליכא האידנא מקום ועד קבוע כמו שהיתה אז הישיבה קבועה במקום אחד'. השווה לעומתו את השקפת רבינו תם, לעיל, הערה 120.

אור זרוע, ג, פסקי בבא קמא, סי' חל"ו, דף 68 ע"א. והשווה תשובות מיימוניות לשופטים, סי' ב', ושם הנוסח: 'מנהג חרם של ב"ד שבעירנו; מרדכי לסנהדרין, סי' תש"ט, ושם הנוסח: 'מנהג חרם של ב"ד הגדול בעירנו'. בכל המקומות הללו ההתייחסות אל התקנה היא כאל מנהג קדום. ייתכן שהנוסח 'וכן הנהיג רבנו שמשון זצ"ל מפני הרמאים' וכו' (ראה לעיל, הערה 134) מתייחס להנהגת ההסדר של 'מקבלי טענות', שאין לו זכר בתקנות המייחסות לרבינו גרשם מאור הגולה. יתרה מזו, התשובה הנ"ל נכתבה עוד בחייו של רבינו תם, דהיינו לא יאוחר משנת 1171. הווה אומר, שרבינו שמשון היה עדיין צעיר לימים, לא יותר מכן שלושים (אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 277, מעריך את שנת לידתו סמוך לשנת 1150), וקשה להניח שתקנת תקנות בגיל זה. על כך ראה גם ש' איידלברג, תשובות הרגמ"ה, ניו יורק תשט"ז, מבוא, עמ' 21–22; השווה גם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 57), עמ' 137 ואילך.

141 השקפות קרובות לאלה שהביע ראבי"ה אפשר לגלות אצל בני דורו הגדולים ממנו בשנים: ר' יצחק בן אשר הלוי מאשפירא (ריב"א הבחור), שנהרג על קידוש השם במאורעות אשפירא תתקנ"ז (1195), ראה תיאורו של ר' אפרים מבונא את המאורע הזה אצל א"מ הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ה, עמ' קלב), ואפרים ב"ר יעקב מבונא, שנפטר זמן קצר לאחר מכן (תתקנ"ז–תתק"ס, 1197–1200), ראה אפסוביצר, מבוא, עמ' 321). בשם הריב"א מסר לנו ר' משה בר חסדאי: 'וכתב כי רב הצבור אם התירו לאחד היישוב, רובו ככלו' (אור זרוע, א, סי' קט"ו, דף 41 ע"ב). קירבה זו לרעיונות שהביע ראבי"ה, בולטת עוד יותר אצל ר' אפרים ב"ר יעקב מבונא. ראה דבריו בתשובתו לראבי"ה, לעיל, עמ' 35. מכאן אפשר אולי ללמוד, שבדורו של ראבי"ה ובסביבתו הקרובה גילמו הרעיונות בדבר שלטון הרוב ועקרון הייצוג מציאות חיה, עוד בטרם ניתן להם ביסוס הלכתי על-ידי ראבי"ה.

142 פיקלשטיין, עמ' 121.

בקהילה: הנהגת הטובים וההכרעה על-פי הרוב¹⁴³, אבל בעיקר היא מטעימה את ההבדל בין הסמכות של הנהגת הקהל ובין סמכות בית-הדין¹⁴⁴. התקנה השביעית מדגישה את כוח הכפייה של הקהילה בענייני מסים:

ושלוחי הקהל שגובי' המס [בין על ידי ישראל] בין ע"י גויים או אותם שהטילו המס אין יכול לכופם שירדו עמו לב"ד עד שיפרע מעות או משכונות. אז יכול להזמין מי שעשה לו שלא כדין, או אפי' קודם שיפרע אם נראה בעיניו שעושי' לו שלא כדין יש כוח בידו לצעוק ולקבול עד שיעשו לו דין ויתקן עיוותו לפי ראות עיני הקהל שאל"כ יקחו ממנו הרבה ויאמרו בשביל המס לקחנו¹⁴⁵.

בולט כאן הדמיון בין הסיטואציה שתוארה בשאלתם של חכמי וורמייזא אל ראבי"ה¹⁴⁶, ובין זו המשתקפת בתקנה שלפנינו. גם שם גביית המס נעשית על-ידי עבד ההגמון. ראשי הקהל שם פועלים בהתאם לתקנה זו, כאשר הם פונים אל בעל דינם: 'החזר להגמון משכוננו. אם מן הדין תפטר, נפרע לך, ואם לאו יהיה במס שלך'. סירובו של ראובן להיענות לתביעת הקהל משקף למעשה את חוסר האונים של היחיד מול כוחו ההולך וגדל של הקהל¹⁴⁷. בעיקרו של דבר התקנה חוזרת ומנסחת את ההשקפות, שהביע ראבי"ה במקומות שונים: ההשקפות על ריבונות הקהל בתחומו, וההבחנה בין סמכות הקהל ובין סמכות בית-הדין.

143 ראוי לשים לב לעובדה, שגם בתקנה הנזכרת לא נזכרת חובת ההסכמה של 'אברא רבא', כלומר תלמיד חכם, לתקנה, וזאת שוב בהתאם להשקפת הראבי"ה.

144 השווה דברי ראבי"ה בהשגותיו על רבינו אפרים ב"ר יעקב מבונא (ספר ראבי"ה, כ"י, סי' תקצ"ז [לעיל, עמ' 35]).

145 פינקלשטיין, עמ' 122. מנוסח ב, שם, המובא מהתלמוד, כתב-יד מינכן, עולה בבירור ההבחנה בין הקהל ובין בית-הדין: 'ואפילו קודם שיפרע יש לו כוח לצעוק עליו בלא ב"ד עד שיעשה לפי ראות הקהל'. ובנוסח אחר, המצוטט אצל מהרי"ק שורש י"ז, נזכרים 'טובי העיר' במקום 'הקהל'.

146 לעיל, עמ' 24 ואילך.

147 מתיחות זו מוצאת את ביטוייה גם בתקנה שלפנינו. הסיפא שלה בא לתת הגנה מסוימת ליחיד במאבק עם הקהל, בכך שהוא מאפשר לו 'לצעוק ולקבול... אפי' קודם שיפרע'. בצדק ראה כאן פינקלשטיין (עמ' 135, הערה 2) תוספת מאוחרת לתקנה המקורית. לאמיתו של דבר, מי שבדוק את הגירסאות השונות של התקנה אינו יכול שלא לשים לב לניסיונות, שנעשו מדי פעם על-ידי מעתיקים שונים, להעלים את ה'תפריס', שבהם חוברו שני חלקי התקנה.

בתקנות שור"ם תתק"פ נעשה ניסיון להבטיח את זכויות הפרט בדרך אחרת. גם שם חייבו את היחיד לשלם את חלקו במס קודם שירדו עמו לדין, אך עם זאת שמר היחיד על מעמדו כנתבע בפני בית-הדין: 'יחיד כאילו תופס את שלו ואין כאן מוציא מחבירו' (פינקלשטיין, עמ' 227, סעיף 9, בנוסח מ', הלקוח משו"ת מהר"ם, פראג, סי' תתרכ"ב). לאמיתו של דבר המגמה הדומיננטית במאה ה"ג היא דווקא הגברת כוחו של הקהל כלפי היחיד. מגמה זו משתקפת בבירור בדבריו של מהר"ם מרוטנבורג (שם, סי' ק"ו): '... בכל הקהילות שעברתי כמדומה אני שכל יחיד המדיין עם קהלו עבור עניני מסים, שהקהל גובי' המס תחלה ואח"כ אם הוא חפץ ירדו עמו לדין ואם נטלו ממנו שלא כדת יחייבו הדיינים להחזיר והקהל רוצים להיות מוחזקי' ותפוש' ונתבעי' ולא תובעי' ואפילו היכא דלא תפשו עדיין מחזקי' עצמם בחזקת תפוס' לענין זה דהמוציא מהן עליו הראיה ואם הדין הוא כך שיש עסק שבועה ביניהם הרשות ביד הקהל לשבע או להפכה על שכנגדם כי כל שעה ידם על העליונה...', והשווה גם לעיל, הערה 72.

התקנות הבאות, השמינית, התשיעית והעשירית¹⁴⁸, מדברות על חובת אנשים מחוץ לעיר, המתאכסנים בקהילה, להשאיר את הצדקה שפסקו, בעיר שהתאכסנו בה¹⁴⁹. הכרעת מתאימה לשיטתו של ראבי"ה, והן מתעלמות מן הפסיקה המתנה את השארת הצדקה בעיר המאכסנת במציאותו של חבר עיר¹⁵⁰. הדעת נותנת, שגם התקנה השנייה¹⁵¹, המגבילה את השימוש במנהג של עיכוב תפילה, נתקנה בסביבה ובנסיבות שבהן חי ופעל ראבי"ה¹⁵². נראה לי, שבשום תקופה קודם זמנו של ראבי"ה לא נמסר לנו על שימוש רווח כל כך בזכות עיכוב התפילה, ונראה שבימיו נוצר הצורך לתקן תקנה, המגבילה את השימוש בה. לא מקרה הוא, שדווקא בתשובותיו של ראבי"ה נמסר לנו על תקנות שונות, שתוקנו כדי להגביל זכות זו¹⁵³.

ראבי"ה ותקנות שו"ם

השפעת ראבי"ה ניפרת גם בתקנות שו"ם¹⁵⁴. ואמנם יש לנו עדויות מפורשות על השתתפותו בתיקון¹⁵⁵. השפעתו בולטת בייחוד בתקנה התשיעית: 'ואם הקהל שואלי' מס מן היחיד או כל מה שיהי' ליחיד על הקהל, יתן אותו יחיד לקהל אשר ישאלהו אך הקהל ירדו לדין עמו במקומם לפני מי שאינם נוגע' בעדות יחיד כאילו תופס את שלו, ואין כאן מוציא מחברו...'¹⁵⁶.

- 148 פינקלשטיין, עמ' 123–124.
 149 גם תקנה מס' 9, שם, מדברת באכסנאים, והיא נמשכת לתקנה מס' 8, המדברת בבני הכפרים הבאים לקהילות ביום הכיפורים.
 150 ראה לעיל, עמ' 28 ואילך. השווה גם אור זרוע, א, הלכות צדקה, סי' י', הפוסק בניגוד לתקנה זו.
 151 פינקלשטיין, עמ' 119.
 152 באשר לדעות השונות בשאלת מקור המנהג עיין אצל פינקלשטיין, עמ' 382; אפטוביצר, מבוא, עמ' 426–437; "בער", 'המגמה הדתית-חברתית של ספר חסידים', ציון, ג (תרצ"ח), עמ' 3.
 153 ראה אפטוביצר, מבוא, עמ' 435–437; ספר ראבי"ה, א, עמ' 19. השווה גם אור זרוע, ג, פסקי בבא קמא, סי' תמ"ד: 'כתב רבינו אבי העזרי זצ"ל שכן נהגו הקדמונים שאין קובלים על שום אדם בבית הכנסת בניסן ובימים הנוראים, ואם באו מן הכפרים למנין קובעים להן זמן אחר הרגל לירד לדין. ואם יש חשש דחיה ורמאות יורדים לאלתר לדין'. וממקום אחר (אור זרוע, ב, סי' מ"ה, דף 21 ע"א) אפשר ללמוד על ממדי התפשטות המנהג הזה בקלן (Köln), שבה שימש ראבי"ה ברבנות: 'מעשה היה בקולוניא באחד שקבל בשבת הראוי לקרות פרשת "אמור אל הכהנים" ועיכב תפילה וקריאת תורה כל היום וכשהגיע [שבת] הבאה צווה ה"ר אליעזר ב"ר שמעון זצ"ל להתחיל בפרשת "אמור אל הכהנים" ולקרותה וגם "בהר סיני" הראויה להקראות באותה שבת'. אליעזר ב"ר שמעון הוא בן זמנו של ראבי"ה (אפטוביצר, מבוא, עמ' 315; פרנק, עמ' 47, הערה 2). לפי זה יוצא, שסמוך לזמנו של ראבי"ה עדיין לא נהג בקלן האיסור לבטל את קריאת התורה.
 154 פינקלשטיין, עמ' 225–232.
 155 שמו מופיע בין החתומים על התקנות (שם, עמ' 232). יש לנו גם עדויות אחרות על השתתפותו בוועדי קהילות שהתכנסו בעיר הריינוס. ראה: פינקלשטיין, עמ' 59–62; אפטוביצר, מבוא, עמ' 6, 10, 191; אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 382.
 156 פינקלשטיין, עמ' 227. הנוסח בכתב-יד הלברשטם (שם, ד') שווה כמעט לנוסח הנוכח, ואילו הנוסח בכתב-יד צונץ (שם צ') שונה משניהם. בראשונים נאמר, שהקהל ובעל דינו יעמדו לדין במקומם, ואילו באחרון, שהוא קודם יותר, לא פורש התנאי הזה. ראה גם שם, עמ' 240–241, הערה 4.

תקנה זו מדגישה שוב את העיקרון, שנקבע כבר בתקנה השביעית מן התקנות המיוחדות לרבינו גרשם מאור הגולה¹⁵⁷. הקהילה מופיעה כאן כקורפוראציה מושלמת וכאישיות משפטית במלוא מובן המלה. מכאן האפשרות לתבוע אותה לדין במקומה¹⁵⁸. נראה שגם התקנה השלוש עשרה נתקנה בהשראת ראב"ה: 'והפרנס אין לו להשים חרם בחשאי או להתיר חרם בלא דעת הקהל ולא רב ברבנותו כי אם ישים חרם או יתיר מעמד הקהל'¹⁵⁹. משתקפת כאן מגמה ברורה להגביל את סמכויותיו של איש ההלכה בקהילה ולהכפיף למרות הקהל¹⁶⁰. התקנה הארבע עשרה, כמו התקנה השנייה בתקנות רבינו גרשם מאור הגולה, מגבילה את השימוש בנוהג של עיכוב התפילה¹⁶¹. תקנה מס' 25 תואמת גם היא את השקפת ראב"ה בדבר סמכות הקהל לעשות לפי ראות עיניו בנכסי הקדש¹⁶². אופיינית לעמדתו של ראב"ה בשאלות ציבור (אמנם לא מן הסוג שנידון לעיל) היא תקנה מס' 11:

וכל מי שיעמיד חזן או גלילת התורה, או כל צרכי ציבור ע"פ גויים יהא בנידוי ובשמתא ובאחרמתא מי שיעשה הדבר הזה וגם המתפלל והגולל, או מי שעוסק על פי גויים שיהא הגוי דן את ישראל יהא בנידוי כי יש לעשות ע"פ דיני ישראל¹⁶³.

157 שם, עמ' 122 וראה לעיל, עמ' 50.

158 ראה: גולאק, יסודי המשפט העברי (לעיל, הערה 94), א, עמ' 51–52.

159 פינקלשטיין, עמ' 228.

160 שם, עמ' 242, הערה 4. לפי דעתי הכינויים 'פרנס' ו'רב' בהקשר זה הם כמעט נרדפים. הפרנס בתקנה זו הוא הכינוי העברי למונח יודנבישוף (Judenbischoff), והאחרון במקרים רבים הוא גם הרב. ראה בענין זה: D. Stobbe, *Die Juden in Deutschland während des Mittelalter*, Braunschweig 1963, p. 84 f. (Monumenta Judaica Handbuch, Köln 1963, p. 141; 1866, p. 141; צימלס, מהר"ם (לעיל, הערה 43), עמ' 23, 41; פרנק, עמ' 8–9. בנוסח מאוחר יותר של התקנה, המופיע בסיומן של תקנות שו"ם במהר"ם, פראג, סי' תתרכ"ב (פינקלשטיין, עמ' 232), לא נזכר כבר הפרנס, ובמקומו צוין הרב לבדו: 'ואחר כך חרשנו תקנות אלו ע"פ החרם אף על פי שהיתה כבר תקנה ישנה שלא ינדה הרב שום אדם בלא רשות הקהל וגם לא ינדה אדם בלא רשות הרב...'. יש להניח שבמקומות רבים בתקופה זו כבר לא הוכר הזיהוי של הפרנס עם הרב, שכן רוב הפרנסים לא היו רבנים. פינקלשטיין (עמ' 243) מזהה את המונח 'קהל' עם אסיפת הקהילה, אבל נראה לי כי בהקשר זה קרוב יותר לזהותו עם 'טובי העיר'. השווה תשובת ר' אפרים מבונא (ספר ראב"ה, כ"י, סי' תתקצ"ז): 'ואפילו בחרמות לא ישאל שליח ציבור כי אם לראשי הקהל ועליהם הוא אומר על דעת הקהל'. לפי זה התפרש לנו התקנה כניסיון לצמצם את סמכויותיו של הרב בהנהגת הקהילה לטובת 'טובי העיר'.

161 פינקלשטיין, עמ' 228 (על-פי כתב-יד צונץ): 'ולא יסגר אדם בית הכנסת אם לא יושב הקהל פעמים ושלש והקהל ישמעו דבריו ויעשו לו משפט ולא יקבול אדם לא במנחה ולא ביוצר ולא בשבת ולא ביום ההלל', והשווה לעיל.

162 פינקלשטיין, עמ' 230 (על-פי מהר"ם, פראג, סי' תתרכ"ב): 'ובמקום שאין מספיקים במה שנותנים למלמדים של התינוקות שאין מספיק ההקדש, שאין להם כל כך, יקחו משאר הקדשות שהניחו נוהי נפש עבור נשמתן ויתנו למלמדים [למלמדי תינוק]. אם לא פירש השכיב מרע לצורך מה והמותר יתנו [הקהל] במקום שרוצים הקהל'.

163 פינקלשטיין, עמ' 227 השווה ספר חסידים כ"י פארמה (לעיל, הערה 54), סי' תתתע"ב, ובעניין זה ראה מה שכתב י" בער (לעיל, הערה 152), עמ' 43.

העיקרון הוא ללא ספק קדום, וכבר נקבע בתקנות רבינו תם¹⁶⁴, אבל בנוסחה שלפנינו מזכירה התקנה סיטואציה שבה היה מעורב הראבי"ה באופן אישי:

וכבר נעשה מעשה בימי אבי העזרי בקלוניא, שנתמנה חזן והלך יהודי אחד ונתכוון לכבדו וגרם, שההגמון שלח אחריו ולקח מצנפתו מעל ראשו ונתן לרב ואמר: הא לך החזנות וכעס מאד אף כנגד ההגמון, ואמר: אדוני, אין דיני לקבל ממך עבודת בוראנו, ולא קבל ממנו החזנות אף על פי שתחילה קבל עליו, וסבורני שקנס את היהודי¹⁶⁵.

סיכום

בצדק קבע פרופ' בער: 'רבונו תם הוא הראשון שפתח, כמו בכמה ענינים אחרים, גם את הויכוח הנדון כאן'¹⁶⁶. אלא שבער (בדומה לפינקלשטיין ולאיוס) מצמצם את הויכוח בעיקר מסביב לשאלת סמכותו של הרוב בקהילה לכפות את דעתו על המיעוט. לעיל ניסינו להראות שלא זה הוא עיקרו של הויכוח. זאת ועוד, לאמיתו של דבר העיקרון של החלטה על-פי הרוב לא נולד בחיי הציבור היהודי במאה הי"ב והי"ג¹⁶⁷. יש לנו עדויות ברורות, שלפיהן כבר במאה הי"א נהגו קהילות ישראל במערב אירופה בעסקי הציבור שלהן על-פי העיקרון הזה¹⁶⁸. מכאן שאין לקבל גם את קביעתו של בער, כאילו נעוצים שורשיה של המחלוקת, בין שיטת רבינו תם ובין שיטת ראבי"ה, במחלוקת הקיימת סמוך לאותו זמן במחשבה הציבורית בחברה הנוצרית¹⁶⁹. כאמור, יש לראות במחלוקת זו ביטוי והשתקפות של התמורות הפנימיות בחברה היהודית באשכנז ובצרפת, אשר שינו את דמותה של ההנהגה הקהילתית בתקופה זו.

סימנים לתמורה החברתית האמורה אפשר לגלות בפעילות הציבורית והלגיסלאטיבית האינטנסיבית, שהתנהלה בציבור היהודי בצרפת ובאשכנז באותה התקופה, ולבשה גם

164 פינקלשטיין, עמ' 154, 159.

165 זהו הנוסח בשו"ת מהר"ם, קרימונה, סי' ק"צ. הנוסח במהר"ם, פראג, סי' קל"ז שונה במקצת: 'וכבר נעשה מעשה בימי אבי העזרי בקלוניא שנתמנה חזן אחד והלך יהודי אחד ונתכוון לכבדו... וכו'. מכאן הסיק דינור (ישראל בגולה, ב, 2 [לעיל, הערה 61], עמ' 431, הערה 59), שאולי לא בראבי"ה היה המעשה, אך לא נראים דבריו. השווה אפטוביצר, מבוא, עמ' 16; אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 380–381.

166 בער, היסודות, עמ' 39.

167 בער (שם, עמ' 38) טען, שהכלל של 'אחרי רבים להטות', שהיה מקובל במסורת התלמודית, לא נלמד על הקורפוראציות העירוניות והקהילתיות. השווה בעניין זה גם אלון, המשפט העברי, א, עמ' 583. אנו מוצאים הסתמכות על העיקרון הזה אצל רי"ף בספרד (ספר שו"ת הרי"ף, בילגוריי תרצ"ה, סי' פ"ה; תשובות הגאונים, מהדורת קורנל, רינה תרל"א, סי' פ"ב), אצל רבינו יוסף ב"ר שמואל טוב עלם (מהר"ם, פראג, סי' תתקמ"א; מהר"ם, לבוב, סי' תכ"ג), ולבסוף בתשובת יהודה כהן ב"ר מאיר ואליעזר ב"ר יהודה לקהל טורייש (ספר כלבו, סי' קמ"ב [ראה לעיל, עמ' 23]). לביורו שאלה זו ראה: אלבק, רבינו תם, עמ' 128 ואילך; אלון, המשפט העברי, א, עמ' 580 ואילך; גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים (לעיל, הערה 57), עמ' 191 ואילך.

169 בער, היסודות, עמ' 37–39; וראה לעיל, עמ' 22 ואילך.

מסגרת של ועידות בין קהילתיות, שהתכנסו בזמנים שונים ובמקומות שונים בתקופה הנדונה. גם רבינו תם וגם ראב"ה נטלו חלק בולט בפעילות זו¹⁷⁰. בין התקנות שנתקנו בכינוסים הללו יש גם תקנות על דרכי הנהגת הציבור. בנוסח התקנות, שנתקנו בהנהגת רבינו תם ור' שמואל בר מאיר (רשב"ם), נמצא אפילו רמזים ישירים למאבקים על השלטון בקהילות. במבוא לתקנות מספרים המתקנים: 'פריצי עמינו מהם נתנשאו להעמיד חזון בפיהם ולהשמיד בלבבם מהם מרגילים לדבר עבירה מלשיני בסתר ובגלוי על ידי גויים ושרים והדיוטות ושניהם לדבר עבירה נתכונו'¹⁷¹. ובהמשך אנו קוראים דברים מפורשים יותר: 'ועוד גורנו ונדינו והחרמנו שלא יהא אדם רשאי ליטול שררה על חבריו על ידי מלך שר ושופט כדי לענוש ולקנוס ולכוף לא בדברי הבאי ולא בדברי שמים, כי יש עושים עצמם פרושים ואפילו צנועין אינם'¹⁷². מן הראוי לציין שגם בביקורת של ספר חסידים על סדרי הקהל ועל הנהגת הקהילות נשמע הד למציאות החברתית החדשה¹⁷³.

בבקשה ביסוס אידיאולוגי לשלטונה בקהילות, לא נזקקה ההנהגה החדשה לרעיונות מבחוץ דווקא. למעשה עמדו לרשותה עקרונות ידועים ומקובלים במחשבה הציבורית היהודית. מכיוון שנמנעה מלהתבסס על הסמכות האוטוריטטיבית של תלמידי החכמים, אין תימה שביקשה להדגיש בעיקר את האלמנטים הקורפורטיביים, המצויים גם הם במסורת הציבורית היהודית. כפי שראינו, אחד מהם הוא העיקרון של הכרעה על-פי הרוב. ככל הנראה ביסוד שיטתו של רבינו תם יש ניסיון לבלום את המגמות החדשות בהנהגת הקהילות. בעיקר היא מבקשת להבטיח את מעמדו של החכם בהנהגת הקהילה, וזאת על-ידי קביעת סייגים לסמכות הקורפורטיבית של הקהילה, ובמקביל לה חיזוק השפעתו של החכם בתהליך קבלת ההחלטות. שיטת ראב"ה, כנגדה, משקפת את המגמות החדשות, ובעיקר היא מבקשת לתת ביסוס הלכתי לסדרים ולנהגים החדשים שנתלוו לשינויים בהרכבן החברתי של הנהגות הקהילות.

את שיטת ראב"ה בהלכות הציבור יש לראות כריאקציה להשקפות שהביע רבינו תם. אבל עיקר חשיבותו היא בכך, שהיה כנראה הראשון בין חכמי ישראל באשכנז, שהמציא ניסוח הלכתי לעיקרון של הייצוג כבסיס לסמכותה של הנהגת הקהילה, ושהדגיש את חשיבותה של הברירה כמקור שממנו יונקת סמכות ראשי הקהל. ולבסוף, בשיטת ראב"ה אנו מוצאים לראשונה הבחנה ברורה בין סמכותה של הנהגת הקהילה ובין בית-הדין שלה.

170 פינקלשטיין, עמ' 40 ואילך, עמ' 150 ואילך.

171 שם, עמ' 152.

172 שם, עמ' 154.

173 הנדלסמן, דוקטוראט (לעיל, הערה 57), עמ' 108, ובנספח שם, עמ' 281 ואילך.